

Арт-центр «Ізоляція», перетворений на в'язницю після російської окупації

Система переслідувань, яку Росія застосовує проти українських цивільних осіб на тимчасово окупованих територіях

Як сім взаємопов'язаних злочинів проти людяності консолідують контроль над територією України

Генерал-лейтенант Кирило Буданов

Керівник Координаційного штабу з питань поводження з військовополоненими, 2022-2025 рр.

Для Координаційного штабу питання цивільних ув'язнених – не абстрактна політична проблема. Це щоденна реальність родин, які звертаються до нас із фрагментами інформації про зниклого батька, партнера, колегу чи друга і ставлять запитання, на яке ми часто неспроможні дати однозначну відповідь: «де моя близька людина та чи жива вона?»

У цій Білій книзі задокументовані практики про які родини ув'язнених українців знають давно. А саме, що затримання, арешт, утримання під вартою, транспортування, катування, з'валтування і тривале ув'язнення на тимчасово окупованих територіях України (ТОТ) – це не поодинокі інциденти чи дії окремих посадових осіб Російської Федерації. Це скоординована система переслідувань, яка прагне зруйнувати громади, вселити страх і підірвати уявлення про українську ідентичність на цих територіях.

Ця система переслідувань і контролю діє на всіх тимчасово окупованих територіях. Цивільних осіб зазвичай ідентифікують через їхню участь у місцевих громадах, підозри у лояльності до України або зв'язки з іншими особами, які працюють в українському уряді чи Збройних Силах України. Зрештою, держава-агресор використовує українців як заручників та об'єкт торгу. Їх викрадають з власних осель, робочих місць, блокпостів і вулиць, часто у присутності родичів. Місцезнаходження цих людей губиться у довгому ланцюжку місць позбавлення волі: від саморобних підвалів на ТОТ до в'язниць на території Росії, що простягаються до Сибіру. Утримання цивільних осіб також зміцнює контроль Росії над цією територією, адже викрадають тих, хто зберігає свою українську ідентичність. Так, Росія залякує тих, що залишилися, і створює інформаційний вакуум, який дозволяє окупаційній владі нав'язувати свої наративи без перевірки чи дискусії.

На кожному етапі цього шляху, інформація часто приховується від тих, хто шукає своїх близьких. Родинам відмовляють у підтвердженні затримання, місця перебування їхніх рідних неодноразово змінюються, а незалежним установам відмовляють у доступі. Намір держави-агресора – вилучити осіб, які втілюють українську ідентичність та прихильність до своїх громад, і залишити ці громади наляканими, без лідерів для легшими для контролю.

Координаційний штаб реагує на цю ситуацію системно і відповідально. Наш мандат охоплює військовополонених, цивільних осіб та інші категорії ув'язнених українців. Він вимагає постійної співпраці з правоохоронними органами, спецслужбами, міжнародними організаціями і партнерами з громадського сектору. У цій роботі ми бачимо як стійкість українців, які виживають у полоні, так і складність механізму, який їх утримує. Щоб досягти результату, потрібно більше ніж розшук та перемовини щодо звільнення. Не менш критичними є розуміння як функціонує система, що створена для системних порушень міжнародне право, і які важелі можна використовувати для звільнення ув'язнених, доступу до них, та відповідальності винуватців.

Ця Біла книга є важливим внеском у цю справу. Вона містить докази як поводження з цивільними заручниками на ТОТ підпадає під основні положення міжнародного права про злочини проти людяності та воєнні злочини, і як ці правові рамки відображають досвід уцілілих та їхніх родин. Автори Білої книги описують усесь шлях – від першого затримання до остаточного ув'язнення – що представляє систему переслідувань в якій українці на окупованих територіях намагаються вижити з перших днів вторгнення.

Цей аналіз створений допомогти українським установам структурувати документацію та підготовку справ, і підтримати наші контакти з міжнародними партнерами. Крім того, аналіз має на меті забезпечити, щоб будь-який майбутній процес притягнення до відповідальності відображав центральне місце цивільних заручників у загальному контексті російської агресії.

Рекомендації, що містяться в цій роботі, вказують на практичні кроки, які наші установи та міжнародні партнери можуть і повинні зробити зараз. До них належать забезпечення систематичного доступу для цивільних осіб з боку неупереджених гуманітарних організацій, покращення відстеження та обміну інформацією з родинами, інтеграція питань ув'язнення цивільних осіб в міжнародні переговори і підготовка надійних доказів для майбутніх судових процесів.

Рекомендації також включають довгострокові завдання, які не менш важливі. Коли цивільні особи повертаються з полону – ми не маємо залишати їх сам-на-сам зі своїм болем. Їхня реінтеграція в українське суспільство і визнання їхнього досвіду, є необхідними елементами стійкості громад, що пройшли через окупацію. Як Координаційний штаб, ми підтримуємо цю Білу книгу як інструмент для партнерів в Україні та за кордоном, які поділяють нашу відданість звільненню, захисту і гідному ставленню до кожного українця, яких утримували незаконно, і остаточній ліквідації системи переслідувань, що є предметом цього аналізу.

Ніл Кромптон

Надзвичайний і Повноважний посол Сполученого Королівства Великої Британії в Україні

На жаль, характер поведінки Росії з цивільним населенням в окупованих районах України є сучасним нагадуванням про причини, з яких була створена правова категорія злочинів проти людяності. Коли державний апарат систематично та організовано вчиняє зловживання щодо цивільного населення, це є не просто порушенням конкретних правил. Це послаблює правову та моральну структуру, яка захищає тих, хто не має влади, і посилює контроль над населенням за допомогою страху та примусової залежності. Історія російської окупації свідчить про існування організованої державою системи, в межах якої цивільних осіб ідентифікують, затримують, приховують, насильно вивозять, ґвалтують, шантажують і звільняють у спосіб, покликаний змусити їх замовкнути й залякати ширшу спільноту.

Задokumentовані в цій Білій книзі дії відповідають семи з одинадцяти злочинів проти людяності, визначених статтею 7 Римського статуту, а з урахуванням фактів рабства та вбивств – дев'яти, які також відбувалися з прикрою регулярністю. Основні форми поведінки мають системний характер, повторюються та підсилюють одна одну, охоплюючи переслідування, незаконні арешти й затримання, депортацію або примусове переселення, насильницькі зникнення, катування та інші нелюдські дії, сексуальне насильство та незаконне ув'язнення. Це не абстрактні поняття. Йдеться про задokumentовані випадки з життя цивільних осіб, які стали жертвами переслідувань через те, ким вони є, у що вірять або кого, на думку переслідувачів, підтримують, а іноді — без будь-якої підстави, виключно з метою залякування.

Мета цих порушень очевидна: зміцнити контроль над зневіреним населенням. Усуваючи будь-кого, хто становить хоч найменшу загрозу для контролю Росії над українською територією, Росія зміцнює свою владу над цією територією. Страх стати наступною жертвою переслідувань і свавільних арештів стримує майбутніх дисидентів та опонентів окупації. Архітектура системи є достатньо бюрократичною, щоб виглядати як управління, але достатньо жорстокою, щоб сприйматися як терор. Таке поєднання тримає сім'ї в невіданні, захисників на відстані, а громади в непевності щодо того, кому вони можуть довіряти.

Ця машина переслідувань також має на меті стерти українську ідентичність з публічного простору на окупованих територіях. Це досягається через придушення мови й символів, примус до так званого «покаяння», маніпулювання документами та правовим статусом, а також шляхом обмеження контактів із родиною, правозахисними організаціями та незалежними спостерігачами. Незалежно від того, чи це називається «інтеграцією», «перевіркою» чи «боротьбою з екстремізмом», результат один і той самий: життя українців на окупованих територіях перебуває під поліцейським наглядом і зазнає каральних заходів. Шкода завдається як окремим особам, так і громадам, та має як миттєві, так і довготривалі наслідки.

Ця Біла книга описує цілісну фактичну картину, пов'язує кожну з описаних практик з елементами міжнародних злочинів та пропонує конкретні кроки щодо доступу, звільнення, розшуку, реінтеграції та притягнення до відповідальності. Ми рекомендуємо її партнерам та інституціям, відданим принципам верховенства права. Люди, про яких ми тут розповідаємо – затримані цивільні особи, їхні родини та громади, що на них чекають – заслуговують на більше, ніж співчуття. Вони заслуговують на захист міжнародного права, на публічність, забезпечену ретельною документацією, та на колективну рішучість, необхідну для припинення злочинів, покликаних змусити їх почуватися безсилями.

Зміст

Резюме	3
Частина I: Фактична ситуація щодо цивільних ув'язнених на ТОТ	6
Кількість затриманих цивільних осіб	6
Переслідування на окупованих територіях	7
Ланцюг переслідувань: сім послідовних кроків	8
Примітка щодо вбивства та рабства	16
Висновок	16
Частина II: Російські спроби заплутати ситуацію та «легітимізувати» наративи щодо утримання цивільних осіб під вартою	17
Частина III: Основні злочини, скоєні Росією у поводженні з затриманими цивільними особами на ТОТ	19
Міжнародне гуманітарне право	19
Міжнародне кримінальне право	21
Міжнародне право прав людини	26
Інші юридичні інструменти	27
Частина IV: Рекомендації	28
1. Негайне звільнення цивільних осіб та заборона їх перевезення	28
2. Забезпечення доступу та поінформованості	28
3. Посилення механізмів встановлення місцезнаходження та інших інформаційних механізмів	29
4. Спеціалізована підтримка для репатріантів	29
5. Відповідальність	29
6. Обмеження оперативних можливостей винних осіб за допомогою санкцій та інших заходів	29
7. Зміцнення українських інституцій	30

Резюме

У цій Білій книзі представлено підсумковий аналіз, який свідчить, що Росія створила й використовує державну систему переслідувань, спрямовану проти українських цивільних осіб, як жінок, так і чоловіків, на територіях, окупованих Росією. Довільне позбавлення волі стало визначальною рисою окупації. З 2014 року тисячі цивільних осіб були незаконно затримані, і ця практика посилилася після повномасштабного вторгнення в 2022 році.¹ Ця система є цілеспрямованим методом консолідації влади, руйнування українського громадянського суспільства, насадження страху та насильницького примусу місцевого населення до більшої покірності. У цьому розділі наведено детальні відомості про стратегії переслідувань, що застосовуються Росією, оцінки правового характеру та рекомендації.

Російська система переслідувань

1. **Тисячі українських цивільних осіб утримуються під вартою й піддаються жорсткому поводженню, включаючи тортури й зґвалтування.** За оцінками Генеральної прокуратури України, 15 000 цивільних осіб утримуються під вартою незаконно. ООН задокументувала поширені випадки тортур цивільних осіб у понад 100 установах на тимчасово окупованих територіях (тут і надалі: ТОТ) і підтвердила десятки смертей під вартою від тортур, поганих умов утримання та відмови в медичній допомозі.
2. **В основі цієї схеми лежать сім взаємопов'язаних злочинів проти людяності, які повторюються у випадках затримання цивільних осіб.** Переслідування, незаконне затримання, депортація або примусове переселення, насильницьке зникнення, катування та інші нелюдські дії, сексуальне насильство й незаконне ув'язнення є скоріше сукупними та взаємодоповнюючими практиками, а не окремими злочинами. За даними Медійної ініціативи за права людини (МІПЛ) та ZMINA, понад 80% опитаних колишніх цивільних заручників утримувалися в нелюдських умовах і зазнавали насильства. Бюро ОБСЄ з демократичних інститутів і прав людини (БДІПЛ) також підтвердило поширене й систематичне застосування тортур проти затриманих українських цивільних осіб і військовополонених, а також систематичне позбавлення процесуальних гарантій і контактів із зовнішнім світом.
3. **Зловживання Росії щодо цивільного населення є частиною стратегії з метою зміцнення контролю та переформатування суспільного життя за допомогою адміністративного примусу.** Окупаційні органи влади зміцнюють контроль у ТОТ, створюючи атмосферу страху, що базується на довільних арештах, депортаціях, зникненнях, вбивствах і тортурах, та посилюють тиск, щоб змусити населення прийняти російські правові, адміністративні й освітні структури. Вони нав'язують російські правові та інституційні рамки, обмежують пересування і доступ до послуг для осіб, які не мають російських паспортів, та криміналізують прояви української ідентичності.
4. **Цивільні особи стають мішенню через свою національність, реальні або ймовірні зв'язки з українськими інституціями, колишні або теперішні публічні функції, політичні погляди, вплив у громадах або звичайні акти громадянської участі.** Результатом є дискримінаційний, навмисний напад на цивільне населення, спрямований на поширення страху, який відповідає контекстуальним елементам злочинів проти людяності, визначеним у статті 7 Римського статуту.²
5. **Затримані регулярно піддаються тортурам та іншим нелюдським діям.** Людей зазвичай затримують у їхніх домівках, на робочих місцях, на контрольно-пропускних пунктах або на вулиці, часто особи в масках, без ордеру чи пояснень. Багато хто із затриманих зникає в

1 Організація з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ), «Московський механізм: звіт про порушення та зловживання міжнародним гуманітарним правом та правами людини, воєнні злочини та злочини проти людяності, пов'язані з свавільним позбавленням волі українських цивільних осіб Російською Федерацією», 25 квітня 2024 року.

2 Reuters, «Звіт ООН документує порушення прав людини Росією на окупованій території України», 20 березня 2024 року.

імпровізованих або неофіційних приміщеннях на ТОТ або транзитних пунктах, перш ніж їх перевезуть через мережу слідчих ізоляторів та в'язниць, у тому числі в Росії.

6. **Умови утримання часто є жорстокими та нелюдськими.** Цивільних осіб утримують у підвалах або імпровізованих приміщеннях, не забезпечуючи ліжками, без дотримання належних санітарних умов, а також тримають у тривалому ізоляційному ув'язненні. Ті, хто вижив, описують жорстокі побиття, ураження електричним струмом, імітацію страти, позбавлення їжі та води, а також відмову в медичній допомозі. Сексуальне насильство застосовується як проти чоловіків, так і проти жінок, включаючи зґвалтування, ураження електричним струмом статевих органів та сексуальне приниження, часто в поєднанні з погрозами щодо членів родини. Сім'ї залишаються без інформації про долю або місцезнаходження своїх родичів, а гуманітарним організаціям та незалежним спостерігачам відмовляють у повноцінному доступі до них.
7. **Ця система має на меті зміцнити контроль Росії над окупованими територіями шляхом усунення або нейтралізації тих, хто може чинити опір.** Незаконне утримання під вартою та загроза зникнення використовуються для примусу до прийняття російського громадянства, інститутів і пропаганди, а ізоляція затриманих та їхніх сімей руйнує мережі спільнот і підриває здатність до колективних дій. Таким чином, цей ланцюг переслідувань є не лише довгим переліком окремих злочинів, а й систематичним методом кримінального управління в окупованих районах з метою підриву української ідентичності та громадянського простору.

Стратегії Росії щодо легітимізації своєї незаконної системи ув'язнення

8. **Російська влада намагається приховати незаконність цієї системи й представити її як законне управління.** Вчителі, які відмовляються використовувати російські навчальні матеріали; священники, які підтримують зв'язки з проукраїнськими громадами; волонтери, які роздають гуманітарну допомогу; та особи, які використовують певні месенджери або поширюють критичний контент, називаються екстремістами, терористами, диверсантами та співниками України. Ці ярлики підкріплюються матеріалами, що розповсюджуються на ТОТ, які заохочують до викриття ідеологічної нелояльності, в тому числі серед школярів. Окупаційні структури, такі як суди та прокуратура, подаються як легітимні в застосуванні російського законодавства, хоча їх створення та юрисдикція суперечать окупаційному праву.
9. **Російська наративна архітектура підкріплюється суперечливими публічними заявами.** Риторика чиновників коливається від повного заперечення існування цивільних ув'язнених до наполягання на тому, що ув'язнені законно утримуються під вартою за серйозні звинувачення в тероризмі, екстремізмі або інших злочинах. Це ускладнює пошукові зусилля, перешкоджає юридичним оскарженням і дозволяє владі коригувати свою наративну лінію відповідно до зміни міжнародної уваги. Сфабриковані або перебільшені звинувачення, інсценовані зізнання та квазісудові процеси в окупаційних судах використовуються для створення видимості законності. Загальний ефект полягає в тому, щоб приховати систему переслідувань за мовою та видимістю звичайного адміністрування.

Міжнародна правова оцінка системи утримання цивільних осіб під вартою в Росії

10. **Дії Росії систематично порушують зобов'язання, передбачені міжнародним кримінальним правом та міжнародним гуманітарним правом.** Згідно із законом про окупацію, цивільні особи на окупованих територіях є особами, які перебувають під захистом і до яких завжди слід ставитися гуманно, які можуть бути інтерновані лише з важливих міркувань безпеки відповідно до законних процедур, які не можуть бути депортовані або примусово переселені і які мають

право на справедливий і регулярний судовий розгляд у належним чином сформованих судах, що застосовують чинне кримінальне законодавство території.

- 11. Поведінка Росії відповідає контекстуальним та матеріальним елементам численних злочинів проти людяності та воєнних злочинів, передбачених Римським статутом.** Система утримання цивільних осіб під вартою є частиною широкомасштабних і систематичних нападів на цивільне населення, що здійснюються відповідно до державної політики та передбачають неодноразове вчинення таких дій, як переслідування, незаконне ув'язнення, депортація або примусове переселення, насильницьке зникнення, катування, зґвалтування та інші форми сексуального насильства, а також інші нелюдські дії. Такі дії кваліфікуються як воєнні злочини, включаючи незаконне ув'язнення, незаконну депортацію або переселення, катування або нелюдське поводження, умисне заподіяння великих страждань або серйозних травм, а також умисне позбавлення права на справедливий суд. Це сфера застосування МППЛ, а система утримання цивільних осіб порушує його основні гарантії, пов'язані з правом на життя, заборонаю катувань і насильницьких зникнень, свободою й безпекою особи, недискримінацією та справедливим судом.

Рекомендації

Цивільним затриманим, їхнім сім'ям та громадам недостатньо просто висловлювати занепокоєння. Вони мають право на те, щоб бути поміченими, а також на захист та послідовні, скоординовані зусилля з метою демонтажу системи, яка була створена для того, щоб зробити їх невидимими. У цій Білій книзі представлено три основні рекомендації щодо дій уповноважених агентств та національних держав.

- 1. Заклик до Росії:** припинити незаконне утримання українських цивільних осіб; звільнити тих, хто утримується незаконно; зареєструвати всіх затриманих відповідно до міжнародних стандартів та надати безперешкодний доступ незалежним спостерігачам, таким як Міжнародний комітет Червоного Хреста (МКЧХ).
- 2. Підтримка України:** продовжити надання підтримки з документування, розшуку та забезпечення допомоги цивільним затриманим та їхнім сім'ям; інтеграції цих зусиль у рамках більш широких стратегій щодо реінтеграції та соціальної згуртованості; та забезпеченні відповідності власних правових заходів міжнародним стандартам.
- 3. Міжнародна відповідальність:** розширити застосування цільових санкцій; розслідувань на основі універсальної юрисдикції; підтримувати міжнародні кримінальні провадження, пов'язані із цими порушеннями; збільшити матеріальну підтримку українських громадських організацій, які працюють над справами цивільних затриманих; та забезпечити врахування питань цивільних затриманих під час всіх відповідних дипломатичних процесів та процесів притягнення до відповідальності.

Частина I: Фактична ситуація щодо цивільних ув'язнених на ТОТ

З моменту, коли російські війська окупували міста і села України, окупаційна влада та пов'язані з ними органи безпеки почали придушувати інакомислення й зміцнювати контроль.³ Запроваджена система описується тими, хто вижив, і слідчими як щось на зразок безперервного «потоків переслідувань» українських цивільних осіб. Вона почала діяти в 2014 році і посилилася після повномасштабного вторгнення в 2022 році.⁴ У цьому розділі наведено цифри щодо кількості постраждалих та описано послідовність переслідувань на основі типових випадків зсередини та ззовні мережі ув'язнення. У розділі також розповідається про долю окремих осіб від моменту першого контакту до часу потрапляння до місця утримання, а багатьох з них – де вони зникли на тривалий час.

Кількість затриманих цивільних осіб

Оцінити кількість цивільних ув'язнених, які зазнали цього травматичного досвіду, що супроводжувався систематичним застосуванням щодо них майже всіх злочинів проти людяності, складно через секретність, але різні надійні джерела вказують, що Росією були затримані тисячі українських цивільних осіб. Українські чиновники повідомляють про особливо високі цифри.

Наприклад, на початку 2025 року, за оцінкою уповноваженого Верховної Ради України з прав людини Дмитра Лубінця, понад 20 000 українських цивільних осіб перебувають або перебували під вартою в Росії (на окупованих територіях або перевезених до Росії).⁵ Станом на травень 2025 року відомо про щонайменше 80 українських жінок, які перебувають у попередньому ув'язненні в Росії та на окупованих територіях, причому 28 справ передано до російських судів.⁶ Моніторингова місія ООН з прав людини в Україні (ММПЛУ) посилається на дані Генеральної прокуратури України про те, що з лютого 2022 року по серпень 2025 року Росія утримувала й продовжує утримувати під вартою приблизно 15 250 цивільних осіб.⁷

Українські правозахисні організації, які відстежують ці випадки, мають дещо інші дані, часто засновані на перевірених іменах окремих осіб. Центр громадянських свобод заявив, що отримав понад 4000 звернень від сімей, які шукають допомоги для затриманих цивільних осіб.⁸ Amnesty International зазначає, що «десять тисяч українців, як військовослужбовців, так і цивільних осіб, українська влада вважає «зниклими за особливих обставин».⁹

Загалом, хоча точна кількість варіюється залежно від джерела, всі оцінки підтверджують величезні масштаби: щонайменше кілька тисяч українських цивільних осіб викрадено або несправедливо ув'язнено Росією з 2014 року, причому більшість випадків сталася після 2022 року. Багато з цих людей досі є неврахованими. Як зазначає ООН, відмова Росії реєструвати або розкривати долю затриманих означає, що незліченна кількість цивільних осіб фактично «зникла».¹⁰

3 Див., наприклад, УВКПЛ, «Затримання цивільних осіб у контексті збройного нападу Російської Федерації на Україну: 24 лютого 2022 року – 23 травня 2023 року», 27 червня 2023 року, с. 2, 15; Gov.uk, «Застосування Московського механізму ОБСЄ щодо затриманих цивільних осіб: спільна заява, лютий 2024 р.», 29 лютого 2024 р.

4 Організація з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ), «Московський механізм: звіт про порушення та зловживання міжнародним гуманітарним правом та правами людини, воєнні злочини та злочини проти людяності, пов'язані з свавільним позбавленням волі українських цивільних осіб Російською Федерацією», 25 квітня 2024 року.

5 AP News, «Тисячі українських цивільних осіб все ще утримуються Росією з невизначеною надією на звільнення», 6 квітня 2025 року.

6 Харківська правозахисна група, «Викрадення українських жінок і дівчат», 31 липня 2025 року.

7 УВКПЛ, «Поводження з цивільними особами, позбавленими волі в контексті збройного нападу Російської Федерації на Україну», 23 вересня 2025 р., с. 4-5.

8 The Independent, «Тисячі українських цивільних осіб все ще утримуються Росією з невизначеною надією на звільнення», 6 квітня 2025 року.

9 Amnesty International, «Глуха тиша: українці, утримувані в ізоляції, насильно зниклі та піддані тортурам у російському полоні», 3 березня 2025 року.

10 Там само; Незалежна міжнародна комісія з розслідування порушень щодо України: «Насильницькі зникнення, вчинені російськими властями, є злочинами проти людяності, заявляє Міжнародна слідча комісія щодо України», 19 березня 2025 року.

Переслідування на окупованих територіях

Переслідування українських цивільних осіб розпочалося у 2014 році. Крим став першою платформою, на якій Росія почала систематично проводити політику переслідування українського населення. Після повномасштабного вторгнення 24 лютого 2022 року Росія поширила свої методи обшуків, арештів, затримань, тортур та фабрикування кримінальних справ на новоокуповані території Херсонської, Запорізької, Донецької та Луганської областей.¹¹ У цьому розділі описано методи, які використовує Росія для зміцнення контролю над ТОТ. Ці методи застосовуються й досі.

З перших днів повномасштабного вторгнення російські військові та окупаційна влада швидко вжили заходів для придушення інакомислення та зміцнення контролю, націлившись на цивільних осіб, яких вважали лояльними до України.¹² Готуючись до повномасштабного вторгнення, Росія створила списки цивільних осіб, які, на думку їх авторів, становили реальну або уявну опозицію в районах, які вона мала намір окупувати.¹³ Як і в Криму в 2014 році, ці списки дали змогу російським властям ідентифікувати цільових осіб і полегшили подальше фабрикування доказів та кримінальних справ проти них.

Росія переслідує окремих осіб, зокрема «місцевих державних службовців, активістів громадянського суспільства, волонтерів гуманітарних організацій та неформальних лідерів громад, включаючи вчителів і священників».¹⁴ Швидкість і жорсткість арештів створили стійку атмосферу страху, що дозволило окупаційній владі закріпити свою владу й забезпечити покірність населення.¹⁵

Окупаційна влада нав'язує російські правові системи та інституційні рамки у всіх сферах суспільного життя України. Вона вимагає від мешканців дотримання нових правил щодо бізнесу, власності та освіти, а також суворо обмежує доступ до необхідних медичних послуг, зокрема відмовляючи або обмежуючи медичну допомогу жінкам та у сфері репродуктивного здоров'я тим, хто не має російського паспорта.¹⁶ Мешканці, які не мають російських паспортів, зіштовхуються з жорсткими обмеженнями пересування та доступу до необхідних послуг, що непропорційно впливає на вразливі групи (наприклад, на багатьох жінок з ромських громад, які часто не мають жодних документів, що посвідчують особу), піддаючи їх підвищеному ризику жорстокого поводження та відмови в наданні послуг.¹⁷ Крім того, для виявлення проукраїнських поглядів та запобігання контактам з українськими інституціями застосовуються стеження, обшуки помешкань, перевірки телефонів та цензура.¹⁸

Така ж логіка переслідувань формує й публічні комунікації. Російська окупаційна влада криміналізувала прояви української ідентичності та зображує український націоналізм, гордість або навіть загальну прихильність до України як екстремізм відповідно до статті 280 Кримінального кодексу Росії.

Переслідування не було побічним ефектом російської окупації, а було й залишається навмисно організованою дією. Визначаючи цивільних осіб як нелояльних, криміналізуючи звичайні прояви

11 Vgogi, «Систематичне переслідування цивільного населення на окупованих територіях також підтверджується міжнародними інституціями», 15 листопада 2025 року; Zmina, «Російські методи переслідування та катування українців однакові на всіх окупованих територіях – правозахисники», 17 січня 2024 року.

12 УВКПЛ, «Ситуація з правами людини під час російської окупації окремих територій України та її наслідки», 20 березня 2024 р., с. 2; ОБСЄ/БДІПЛ, «П'ятий проміжний звіт щодо виявлених порушень міжнародного гуманітарного права та міжнародного права прав людини в Україні», 22 липня 2024 р., с. 4.

13 PBS Frontline, «Росіяни розшукують українців за списками», 21 грудня 2022 року.

14 Див., наприклад, УВКПЛ, «Затримання цивільних осіб у контексті збройного нападу Російської Федерації на Україну: 24 лютого 2022 року – 23 травня 2023 року», 27 червня 2023 року, с. 2, 15.

15 УВКПЛ, «Ситуація з правами людини під час російської окупації України та її наслідки», 20 березня 2024 р., с. 11, 14, 20–24, 40.

16 УВКПЛ, «Ситуація з правами людини під час російської окупації України та її наслідки», 20 березня 2024 р., с. 2, 25; Див. також СЕРА, «За лінією фронту: росіяни вимагають паспорти для надання медичної допомоги», 25 січня 2024 р., де зазначається, що, хоча «за словами місцевих жителів, невідкладна допомога все ще надається, дуже важко отримати будь-яке планове лікування або ліки».

17 Там само, с. 25-27; див. також ОБСЄ, «Звіт БДІПЛ про ситуацію з правами людини внутрішньо переміщених ромів в Україні», 26 липня 2024 року.

18 УВКПЛ, «Ситуація з правами людини під час російської окупації України та її наслідки», 20 березня 2024 р., с. 2.

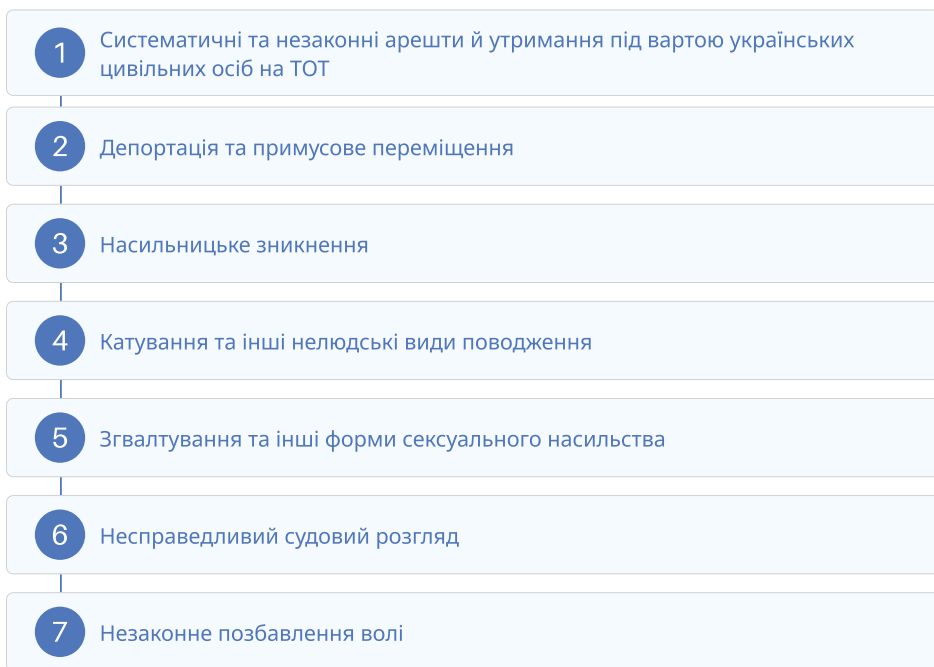
української ідентичності та використовуючи адміністративні й безпекові структури для забезпечення дотримання вимог, окупаційні власті перетворюють повсякденне життя на постійне випробування на лояльність. Як тільки особу визнають потенційною загрозою, її можуть піддати низці заходів: від стеження та погроз, обшуків, арештів і незаконного затримання до тортур і перевезення вглиб території, що перебуває під контролем Росії.

Одним із яскравих прикладів є справа 21-річного мешканця Бердянська, якого заарештували за коментар, написаний у соціальних мережах. Російська влада класифікувала це повідомлення як публічний заклик до екстремістської діяльності, що призвело до порушення кримінальної справи за статтею 280 Кримінального кодексу Росії.¹⁹ Українська військова адміністрація зазначила, що це було «черговим підтвердженням того, як російські окупанти використовують каральну систему для залякування та придушення будь-яких проявів незгоди серед місцевого населення».²⁰

Ще одним прикладом є Людмила Гусейнова, яку три роки утримували в полоні бойовики, підтримувані Росією, після того, як її затримали за проукраїнську діяльність. Вона родом з Новоозовська (окупованого в 2014 році з початку війни на Донбасі), допомагала переселенцям та забезпечувала дітей на окупованій Росією території взуттям, одягом та українськими книжками. У жовтні 2019 року її заарештували й доставили до в'язниці «Ізоляція» в Донецьку, де їй висунули звинувачення в шпигунстві.²¹

Ланцюг переслідувань: сім послідовних кроків

У наступних розділах цю послідовність описано як взаємопов'язаний ланцюг переслідувань, зокрема показано, як кожен етап зловживань посилює наступний і як вся структура злочинів проти людяності служить для зміцнення російської влади над ТОТ.

19 Точка Сходу, «У Бердянську окупанти судитимуть 21-річного хлопця за «екстремізм»», 19 червня 2025 р.

20 Бердянська міська територіальна громада, «У Бердянську за «коментар» судитимуть 21-річного мешканця», 18 червня 2025 р.

21 Омбудсман України, «Уповноважений: третій рік надзвичайно мужня жінка Людмила Гусейнова перебуває у незаконному ув'язненні у Донецькому слідчому ізоляторі в ОРДО», 14 лютого 2022 р.

Крок 1: Систематичні та незаконні арешти й утримання під вартою українських цивільних осіб на ТОТ

Російська окупаційна влада продовжує широко і систематично здійснювати незаконні арешти та затримання українських цивільних осіб на підконтрольних їй територіях. Раніше затримання нерідко намагалися виправдати, посилаючись на нібито партизанську діяльність, проте нині ця практика застосовується і щодо цивільних осіб, чия єдина провина полягає у мирному висловленні поглядів або публікації коментарів в інтернеті, які не створюють жодної реальної загрози безпеці.

Управління Верховного комісара ООН з прав людини (УВКПЛ) постійно документує випадки, коли осіб свавільно затримують за явно сфабрикованими причинами (наприклад, за підтримку екстремістської діяльності), тоді як справжня причина затримання пов'язана з намаганням виявити осіб, які можуть бути пов'язані з Збройними силами або владою України чи підтримувати їх.²² Такі нібито «висновки» про причетність потім використовуються для порушення кримінальних справ за нібито екстремістську або терористичну діяльність (за статтями 205 і 280 Кримінального кодексу Росії), навіть якщо основна поведінка полягає виключно у звичайній громадянській поведінці або вираженні проукраїнських поглядів.

Наприклад, у своєму звіті УВКПЛ повідомляє про задокументовані випадки

затримання 260 цивільних осіб (209 чоловіків і 51 жінку) Російською Федерацією на підставі їхніх політичних поглядів або іншого законного способу реалізації свободи вираження поглядів. Серед затриманих були місцеві державні службовці, активісти громадянського суспільства, гуманітарні волонтери та неформальні лідери громад, зокрема вчителі та священники. УВКПЛ також задокументувало затримання 88 цивільних осіб (усі чоловіки), які до 24 лютого 2022 року служили в Збройних силах України.²³

У доповіді ООН зазначається, що російські окупаційні власті регулярно «затримують осіб, які мають реальні або уявні проукраїнські погляди чи приналежність до українських політичних організацій, включаючи осіб, які мирно протестують проти російської окупації в публічних місцях або через соціальні мережі».²⁴ Нещодавні приклади з окупованих регіонів демонструють не лише зростаючий перелік дій, які російська влада криміналізує, але й поступове розширення кола цивільних осіб, яких вона переслідує. Наприклад:

- У липні 2022 року військовослужбовець російської Національної гвардії в Донецькій області напав і незаконно затримав цивільну жінку та її чоловіка після того, як знайшов на її комп'ютері проукраїнські матеріали. Він вдарив її по обличчю, зав'язав обом жертвам очі й відвіз до місцевої спортивної зали, де її тримали лежачи обличчям донизу, а потім відвезли до офісу й били металевою/пластиковою трубою та застосовували електрошок під час допиту про інформацію щодо українських збройних сил. Її чоловіка привели, сказали, що його дружину стратять, змусили попроситися, а потім відпустили з мішком на голові. Вона зазнала подальших тортур, включаючи побиття, електрошоки, прикуття наручниками до радіатора, а також погрози, що змушували її збирати інформацію для окупантів. В результаті такого поводження вона отримала численні гематоми та садна.²⁵
- 2 вересня 2025 року російський суд у Запорізькій області засудив адміністратора Telegram-каналу «RIA Мелітополь» Георгія Левченка до 16 років ув'язнення в колонії суворого режиму за

22 Див., наприклад, УВКПЛ, «Затримання цивільних осіб у контексті збройного нападу Російської Федерації на Україну: 24 лютого 2022 р. – 23 травня 2023», 27 червня 2023 р., с. 1.

23 УВКПЛ, «Затримання цивільних осіб у контексті збройного нападу Російської Федерації на Україну: 24 лютого 2022 р., 23 травня 2023 р.» с. 2.

24 Там само, с. 15

25 Павлоградський міський районний суд Дніпропетровської області, справа № 185/12535/23, Рішення, 11 листопада 2024 року.

його діяльність в інтернеті. Георгія визнали винним у державній зраді та закликах до екстремізму в інтернеті.²⁶

- У Харківській області російські солдати «затримали журналіста і допитували його про відео, які він виклав у соціальних мережах. Його утримували під вартою понад три місяці, неодноразово били і піддавали електрошоку».²⁷

Випадки також показують регіональні відмінності в характері та частоті арештів. Цивільні особи, які проживають поблизу лінії фронту, частіше затримуються за поширення інформації або зображень російських військових об'єктів представникам української влади.²⁸ У районах, віддалених від активних бойових дій, таких як Крим, акцент змістився на покарання за висловлювання в Інтернеті, включаючи коментарі, публікації або контент, які влада розцінює як нелояльні або суперечливі офіційній російській позиції.²⁹ Послідовність такого підходу в усіх регіонах свідчить про навмисну стратегію залякування цивільного населення, придушення опору окупації та зміцнення контролю над ТОТ за допомогою страху.

Ця навмисна стратегія свідчить про чітку тенденцію до ескалації насильства проти цивільних осіб за їхні коментарі в інтернеті, які не становлять жодної реальної загрози безпеці. Ці цілеспрямовані зусилля з придушення української ідентичності, обмеження громадянського суспільства та криміналізації інакомислення в окупованих громадах служать ширшій стратегічній меті: переслідування та затримання звичайних цивільних осіб є методом зміцнення російського контролю над територіями шляхом стримування опору, трансформації поведінки населення та посилення авторитету окупаційних структур.

Крок 2: Депортація та примусове переміщення³⁰

Депортація та примусове переселення українських цивільних осіб з територій, окупованих Росією, відбувається в значних географічних масштабах. За даними Незалежної міжнародної комісії ООН з розслідування порушень щодо України, з лютого 2022 року для утримання українських цивільних осіб використовувалося понад 100 місць утримання під вартою.³¹ Сорок чотири держави-члени ОБСЄ зазначили, що «цивільних ув'язнених, за повідомленнями, переселяють до інших місць на окупованій території або депортують до Російської Федерації чи інших місць, де їх утримують у місцях позбавлення волі. У багатьох випадках цивільних ув'язнених утримують в ізоляції».³²

Розслідування також зазначають, що депортації також проводять з нещодавно окупованих територій, таких як частини Херсонської області, до регіонів, які більш тривалий час перебувають під контролем Росії, включаючи Крим.³³ Хоча точну кількість цивільних осіб, які були примусово переміщені, важко підрахувати, той факт, що багато російських і білоруських областей мали по кілька місць утримання під вартою, а також численні неофіційні місця, дає підстави вважати, що кількість перевезених ув'язнених сягає тисяч.³⁴

26 Інститут масової інформації, «Російські війська використовують судові рішення проти адміністраторів Telegram-каналу Мелітополя для залякування місцевих жителів», 17 жовтня 2025 року.

27 УВКПЛ, «Ситуація з правами людини під час російської окупації території України та її наслідки, 24 лютого 2022 р. – 31 грудня 2023 р.», 20 березня 2024 р., с. 14–15.

28 Див., наприклад, Human Rights Watch, «Росія здійснила насильницьке зникнення українського вчителя», 13 червня 2022 р.; УВКПЛ, Затримання цивільних осіб у контексті збройного нападу Російської Федерації на Україну: 24 лютого 2022 р. – 23 травня 2023 р., 27 червня 2023 р., с. 12.

29 Ukrainer, «Як Росія використовує Крим для скоєння злочинів», 19 липня 2025 року.

30 «Депортація передбачає перевезення через державні кордони (тобто примусове вивезення людей з України до Росії). Див., наприклад, Прокурор проти Staki!» Апеляційний вирок, параграфи 278, 288-302, 317; «Прокурор проти Prlii та ін.» Судовий вирок, параграф 47. «Примусове переміщення відбувається в межах національних кордонів і передбачає примусове переміщення людей з однієї території на іншу. Див. Прокурор проти Naletili! та Martinovi!» Судовий вирок, параграф 670.

31 YouTube, Рада ООН з прав людини, «Україна: цивільні особи, на яких полюють і яких бомблять російські дрони», 22 вересня 2025 року.

32 Gov.uk, «Застосування Московського механізму ОБСЄ щодо цивільних ув'язнених: спільна заява, лютий 2024 р.», 29 лютого 2024 р.

33 Open Democracy, «Довгий шлях до свободи: як Росія викрала 2000 українських полонених», 10 листопада 2023 року.

34 ІСТ, «Тисячі українських цивільних осіб утримуються в російських в'язницях. Росія планує побудувати ще більше», 18 липня 2024 р.; «Московський механізм ОБСЄ», Note Verbale, 25 квітня 2024 р.

У червні 2023 року УВКПЛ задокументувало затримання Росією 260 цивільних осіб (209 чоловіків і 51 жінку) на підставі їхніх політичних поглядів або іншого законного використання права на свободу вираження поглядів. У 26 % цих випадків Росія «перевезла затриманих в інші місця на окупованій території або депортувала їх» до Росії, що суперечить забороні на примусове переселення або депортацію згідно з МГП.³⁵ Наприклад, 29 квітня 2022 року місцева активістка та громадянська журналістка з Феодосії була викрадена по дорозі додому з роботи в Коктебелі, її утримували протягом декількох днів у невідомому неофіційному закладі, а потім помістили в Сімферопольський СІЗО (слідчий ізолятор) в окупованому Криму, де її згодом судили та ув'язнили за сфабрикованими звинуваченнями.³⁶ В іншому прикладі цивільний чоловік, який їхав з Києва до Макарівського району, щоб евакуювати колегу, був зупинений російськими солдатами поблизу села Копилів і побитий. Його утримували в імпровізованому місці протягом декількох днів. В середині березня 2022 року його з конвоєм перевезли до Росії, де утримували спочатку в наметовому таборі в Курській області, а потім в лікарні та СІЗО.³⁷

Ці переміщення є центральним логістичним елементом більш широкої системи переслідувань, що полягає у розселенні затриманих по всій Росії та ТОТ з метою знищення їхньої ідентичності, унеможливлення їхнього відстеження та перешкоджання будь-якій юридичній відповідальності. На практиці переміщення є центральним елементом більш широкої системи переслідувань, оскільки вони забезпечують віддалення цивільних осіб від їхніх громад, виведення їх за межі судового нагляду та поглинання їх мережею місць утримання під вартою та слідчих ізоляторів, що уможливорює подальші етапи жорстокого поводження, описані нижче.

Крок 3: Насильницьке зникнення

Насильницьке зникнення, тобто практика, коли державні органи затримують особу й відмовляються визнати її затримання або повідомити про її місцезнаходження, стало постійною рисою російської практики на окупованих територіях. Amnesty International зафіксувала щонайменше 562 випадки між лютим 2022 року і червнем 2023 року, а наявні дані свідчать про те, що ця кількість продовжує зростати в міру просування повномасштабного вторгнення.³⁸ Ця тенденція є однаковою в усіх регіонах і відображає навмисну стратегію позбавлення осіб правового захисту на якомога більш ранній стадії затримання.³⁹

Наступний випадок, описаний Amnesty International, демонструє типовий процес. У серпні 2022 року чоловік жінки на ім'я Поліна зазнав насильницького зникнення після того, як вона покинула контрольовану Росією територію, а він залишився доглядати за своїм батьком. Спроби знайти його виявили типову послідовність насильницького зникнення. Охоронці в імпровізованому й неофіційному місці утримання спочатку приймали посилки на його ім'я, але пізніше відмовлялися від них без пояснень, що вказувало або на переселення, або на смерть. Колишні ув'язнені згодом повідомили, що бачили його, а Поліна в середині 2023 року коротко отримувала повідомлення, які, як вона вважала, були від нього, після чого вся комунікація раптово припинилася. Фактична влада пізніше визнала повідомлення про зникнення, але не надала жодної інформації щодо його долі чи місцезнаходження. Правозахисні організації повідомляють, що сотні цивільних осіб зазнали подібних зникнень на окупованих територіях.⁴⁰

35 Див., наприклад, УВКПЛ, «Затримання цивільних осіб у контексті збройного нападу Російської Федерації на Україну: 24 лютого 2022 року – 23 травня 2023 року», 27 червня 2023 року, с. 2.

36 Див., наприклад, УВКПЛ, «Затримання цивільних осіб у контексті збройного нападу Російської Федерації на Україну: 24 лютого 2022 року – 23 травня 2023 року», 27 червня 2023 року, с. 18-19.

37 Див., наприклад, УВКПЛ, «Затримання цивільних осіб у контексті збройного нападу Російської Федерації на Україну: 24 лютого 2022 року – 23 травня 2023 року», 27 червня 2023 року, с. 12.

38 Amnesty International, «Оглушлива тиша: українці, утримувані в ізоляції, насильно зниклі та піддані тортурам у російському полоні», 4 березня 2025 р., с. 25.

39 УВКПЛ, «Заява для преси Незалежної міжнародної комісії з розслідування порушень щодо України, Палац Націй, Женева», 19 березня 2025 року.

40 Amnesty International, «Оглушлива тиша: українці, утримувані в ізоляції, насильно зниклі та піддані тортурам у російському полоні», 4 березня 2025 р., с. 25.

Додаткові приклади демонструють інституційний характер цієї практики. БДІПЛ ОБСЄ задокументувало випадок жінки, затриманої в поліцейському відділку в окупованій Херсонській області. Неодноразові спроби з'ясувати підстави для її затримання виявили, що її утримували без реєстрації, без пред'явлення звинувачень і без нагляду. Чинovníки повідомили їй, що вона та її сусідки по камері перебувають під відповідальністю служби безпеки, і тільки служба безпеки може вирішувати їхню долю.⁴¹ Ще одним прикладом є затримання Яни Суворової, 19-річної цивільної особи, заарештованої за управління проукраїнським комунікаційним каналом, яку вивезли в невідомому напрямку до початку будь-якої юридичної процедури.⁴² Ще 28 українських журналістів (як мінімум) залишаються в російському полоні, і про їхній стан здоров'я та місцеперебування мало що відомо.⁴³

У сукупності наведені випадки свідчать про те, що насильницькі зникнення виконують подвійне призначення: слугують засобом залякування та одночасно використовуються як оперативний інструмент. Така практика ізолює затриманих, позбавляє їхні родини можливості комунікувати або шукати правовий захист і гарантує, що особи опиняються у системі ув'язнення без належної реєстрації. Таким чином, насильницькі зникнення не просто супроводжують інші форми зловживань, а служать початковим етапом більш широкого процесу переслідування. Вилучаючи осіб із поля зору громадськості та відмовляючи в будь-якій інформації про їхній статус, російська влада створює умови, у яких подальші злочини можуть здійснюватися без контролю. Така «невидима» точка входу укріплює всю систему переслідування, яку детальніше розглянуто в наступних розділах.

Крок 4: Катування та інші нелюдські види поведіння

До, під час і після примусового переміщення та насильницького зникнення, тортури та інші нелюдські дії є поширеними в Росії під час поведіння з українськими цивільними затриманими. Численні розслідування виявили систематичні методи тортур, що застосовуються для покарання, залякування або отримання від затриманих неправдивих зізнань.⁴⁴

Про це повідомляє переважна більшість жінок і чоловіків, які пережили тортури. ООН задокументувала, що понад 91% колишніх українських цивільних ув'язнених, з якими проводилися інтерв'ю, розповіли про тортури або жорстоке поведіння під час ув'язнення.⁴⁵ Було задокументовано такі випадки в понад 100 місцях ув'язнень на окупованих територіях, а також підтверджено десятки смертей під вартою внаслідок тортур, поганих умов утримання та відмови в наданні медичної допомоги.⁴⁶ Це свідчить про те, що зловживання не є випадковими чи поодинокими – вони є поширеними та систематичними й відбуваються практично в усіх підконтрольних Росії місцях ув'язнень.

Поширеними методами катування та інших жорстоких і нелюдських видів поведіння є жорстокі побиття (в тому числі предметами). Одна з жертв розповіла слідчим ООН, що її так жорстоко били

41 ОБСЄ, «Сьомий проміжний звіт про порушення міжнародного гуманітарного права та міжнародного права у сфері прав людини в Україні», 15 липня 2025 р., с. 30.

42 Інститут масової інформації, Мелітополь. «Адміністратор українського каналу засуджений в Росії до 14 років ув'язнення», 23 жовтня 2025 року; Інститут масової інформації, «Російські війська затримали адміністраторів двох українських Telegram-каналів, звинувативши їх у тероризмі», 31 жовтня 2025 року.

43 Верховна Рада України, «Комітет з питань свободи слова вітає Дмитра Хилюка, його рідних та близьких із довгоочікуваним звільненням з російського полону!» 25 серпня 2025 року.

44 УВКБ ООН, «Затримання цивільних осіб у контексті збройного нападу Російської Федерації на Україну: 24 лютого 2022 року – 23 травня 2023 року», 27 червня 2023 року, с. 2, 13–15, 18, 27, де задокументовано систематичне застосування тортур для покарання затриманих, їх залякування та отримання примусових зізнань; «Московський механізм ОБСЄ», Note Verbale, 25 квітня 2024 р., с. 50–58, де описано методи катувань, що систематично застосовуються для отримання інформації та покарання осіб, яких вважають опозиціонерами. Див. також ZMINA, «Понад 80 % цивільних заручників зазнали насильства під час перебування в російському полоні», 17 травня 2025 р. Центр громадянських свобод, «Незаконне кримінальне переслідування громадян України в Російській Федерації та методи захисту прав жертв такого переслідування», 6 березня 2025 р., с. 10-12, де обговорюються різні фізичні та психологічні методи, які використовують російські органи влади для отримання зізнань від українців, які були незаконно затримані.

45 УВКПЛ, «Затримання цивільних осіб у контексті збройного нападу Російської Федерації на Україну: 24 лютого 2022 року – 23 травня 2023 року», 27 червня 2023 року, с. 2

46 Reuters, «Українські цивільні особи зазнають систематичних тортур у російських установах, заявляє ООН», 23 вересня 2025 року.

бейсбольною битою, що вона благала застрелити її, але натомість її викрадач «сміявся і вибив їй зуби».⁴⁷ Удари електрострумом — ще один часто згадуваний метод катування. Наприклад, 56-річний цивільний розповів, що під час допитів співробітники ФСБ застосовували до нього та його родини електрошок і погрожували їм.⁴⁸ Жінок змушували ходити голими перед чоловіками, примушували стояти в незручних позах, а також є багато повідомлень про сексуальне насильство, включаючи зґвалтування (див. крок 5).⁴⁹ Звіти міжнародних спостерігачів з прав людини засвідчують, що російські війська часто використовують імітацію страти, щоб залякати затриманих. Наприклад, Human Rights Watch зафіксувала свідчення, згідно з якими солдати стріляли біля голови жертви з зав'язаними очима, щоб імітувати страту, а ООН визнала це поширеною практикою катування українських військовополонених.⁵⁰

У травні 2022 року, перебуваючи на окупованій території Херсонської області, командир російської Національної гвардії наказав своїм підлеглим незаконно затримати українського цивільного громадянина, сина колишнього голови місцевої ради (який покинув окуповану територію, щоб уникнути арешту). Виконуючи наказ, військові надягли чоловіку на голову поліетиленовий пакет, зв'язали руки, побили та доставили до захопленого відділку поліції, де протягом кількох годин катували, щоб змусити розкрити місцеперебування його батька, а потім все-таки відпустили.⁵¹

У липні 2022 року уряд України заочно притягнув до відповідальності кількох російських військовослужбовців за викрадення місцевих українських цивільних осіб з метою примусу до зізнань у нібито крадіжці водяного насоса, необхідного російським військовим підрозділам. Солдати обрали для тортур безлюдне місце поблизу кладовища, де вони неодноразово били жертв, погрожували їм смертю, інсценували страти, змушували жертв кидати жереб за своє життя та імітували страту двох осіб. Ці дії в сукупності викликали у постраждалих глибоке почуття страху та тривоги за своє життя.⁵² Окрім фізичного болю, викрадачі також застосовують інтенсивні психологічні тортури. Це включає утримання затриманих в ізоляції, що спричиняє глибокі психічні страждання як для в'язнів, так і для їхніх сімей.⁵³ Багато хто повідомляє, що їм зав'язували очі або тримали в темряві протягом декількох днів. Слідчі часто використовують як засіб примусу погрози завдати шкоди або вбити близьких людей, або ніколи не відпустити ув'язненого. Сама ситуація невизначеності стає зброєю, оскільки сім'ї не знають про долю ув'язнених, а ув'язнені часто не знають, чи хтось знає про їхню ситуацію, що посилює їх відчай.⁵⁴ Нарешті, незаконне утримання під вартою цивільних осіб, які не є військовополоненими і не звинувачуються в скоєнні злочину, може саме по собі становити форму катування. Як зазначає Центр громадянських свобод, тривале й незаконне утримання під вартою цивільних осіб без пред'явлення звинувачень або судового розгляду є не просто незаконним утриманням під вартою, а може досягти порогу катування через тяжкі психічні страждання.⁵⁵

47 Новини ООН, «Звіт ООН: Цивільні затримані піддаються тривожним формам тортур і жорстокого поводження з моменту початку повномасштабного вторгнення Росії в Україну», 23 вересня 2025 року.

48 УВКПЛ, «Україна: Насильницькі зникнення, вчинені російськими властями, є злочинами проти людяності, заявляє Міжнародна слідча комісія щодо України», 19 березня 2025 року.

49 TVP World, «Українські військовополонені жінки стверджують, що російські полоненики шокували їх електрошокерами для худоби та змушували стояти голими, повідомляє британська преса», 20 лютого 2025 року.

50 Human Rights Watch, «Україна: страти, тортури під час російської окупації, 18 травня 2022 р.»; УВКПЛ ООН, «Звіт про ситуацію з правами людини в Україні, 1 грудня 2023 р. – 29 лютого 2024 р.», 26 березня 2024 р., с. 11.

51 Біляївський районний суд Одеської області, Рішення, справа № 496/2300/23, 18 червня 2024 р.; див. також Institute for War & Peace Reporting, «Російський командир засуджений за наказ про затримання та катування», 2 липня 2024 р.

52 Снігурівський районний суд Миколаївської області, Рішення, справа № 485/2061/23, 28 квітня 2025 року.

53 Amnesty International, «Оглушлива тиша: українці, утримувані в ізоляції, насильно зникли та піддані тортурам у російському полоні», 3 березня 2025 р.

54 УВКПЛ, «Заява для преси Незалежній міжнародній комісії з розслідування подій в Україні, Палац Націй, Женева», 19 березня 2025 року.

55 Центр громадянських свобод, «Пропозиції Центру громадянських свобод щодо методів тиску на Російську Федерацію з метою звільнення українських цивільних осіб, незаконно утримуваних російською стороною в контексті збройного конфлікту», 15 березня 2024 р., с. 12-13.

Крок 5: Зґвалтування та інші форми сексуального насильства

Слідчі також задокументували систематичне застосування сексуального насильства як форми тортур. Численні затримані чоловіки (в тому числі військовополонені) повідомляли про зґвалтування, примусове оголення та ураження електричним струмом або каліцтво геніталій з метою приниження.⁵⁶ У 2023–2024 роках з'явилися нові докази сексуальних злочинів проти затриманих жінок. Комісія ООН з розслідування зафіксувала випадки, коли російські охоронці групами ґвалтували жінок та піддавали їх іншим формам сексуального насильства.⁵⁷ Сексуальне насильство часто супроводжується погрозами – наприклад, кати погрожують затриманим чоловікам, що вони зґвалтують їхніх дружин або дітей на їхніх очах. Це має на меті психологічно зламати жертв.⁵⁸

Поширені тортури та приниження, які застосовують щодо викрадених українських жінок, мають на меті зламати опір і деморалізувати не тільки самих жінок та їхніх родичів, а й українське суспільство в цілому. З 24 лютого 2022 року моніторингова група ООН зафіксувала 484 випадки сексуального насильства, пов'язаного з конфліктом, скоєного представниками російської держави проти цивільних осіб та військовополонених, серед яких 119 жінок і 13 дівчат. Серед випадків – групові зґвалтування, спроби зґвалтування, каліцтво статевих органів, примусове оголення, побиття або ураження електричним струмом статевих органів, а також погрози зґвалтуванням.⁵⁹ Крім того, повідомляється про психологічне насильство у вигляді особистого обшуку, збору так званих медичних зразків, допитів та інших слідчих дій, що здійснюються чоловіками, погроз жінкам та зґвалтування їхніх дітей. Одна з жінок, яка зазнала сексуального насильства, втратила дитину внаслідок ураження електричним струмом.⁶⁰

Крок 6: Несправедливий судовий розгляд

З початку окупації Кримського півострова та східної України Росією у 2014 році українські цивільні особи зазнають судового переслідування, яке систематично порушує їхні права на справедливий судовий розгляд. Ці порушення є масштабними й стосуються кожного етапу кримінального провадження – від порушення справи до підтвердження вироку в апеляційній інстанції.

Російська влада порушує кримінальні провадження й переслідує значну кількість українських цивільних осіб, висуваючи необґрунтовані обвинувачення з мотивів національної безпеки, у тому числі за статтями про тероризм, екстремізм та інші пов'язані злочини. У нещодавньому звіті ОБСЄ зазначається, що станом на червень 2025 року уряд України зафіксував 615 випадків кримінального переслідування українських цивільних осіб російськими властями за звинуваченнями в тероризмі або шпигунстві, а також 857 судових процесів над українськими військовополоненими за воєнні злочини, такі як нібито використання заборонених засобів і методів ведення війни, а також подальші звинувачення в тероризмі або шпигунстві. Ці судові процеси пов'язані з більш широкою політикою використання судів як інструменту судового переслідування українців, а не як інституції для справжнього розгляду встановлених кримінальних діянь.⁶¹

Після порушення справ виникають подальші ускладнення. Наприклад, адвокати захисту повідомляють про відсутність доступу до клієнтів, тиск з метою змусити їх відмовитися від справ, а також про погрози

56 Див., наприклад, Рада ООН з прав людини, «Звіт Незалежної міжнародної комісії з розслідування подій в Україні», 18 березня 2024 р., с. 13.

57 Див., наприклад, Рада ООН з прав людини, «Звіт Незалежної міжнародної комісії з розслідування подій в Україні», 11 березня 2024 р., с. 7.

58 Там само.

59 УВКБ ООН, «Звіт про ситуацію з правами людини в Україні, 1 грудня 2024 р. — 31 травня 2025 р.», с. 11-12.

60 УВКБ ООН, «Звіт про ситуацію з правами людини в Україні, 1 вересня – 30 листопада 2024 року», 31 грудня 2024 року, с. 11-15.

61 ОБСЄ, «Сьомий проміжний звіт про повідомлені порушення міжнародного гуманітарного права та міжнародного права у сфері прав людини в Україні», 15 липня 2025 р., с. 58. Більш вичерпний перелік злочинів, за якими переслідуються українці, можна знайти в аналітичному дослідженні, проведеному Центром громадянських свобод. Див. Центр громадянських свобод, «Незаконне кримінальне переслідування громадян України в Російській Федерації та методи захисту прав жертв такого переслідування», 6 березня 2025 р., с. 5-7.

та професійні репресії, що ще більше підриває право на захист.⁶² Юристи, які захищають опозиційних діячів, навіть зіштовхуються з ув'язненням.⁶³ Росія також посилила репресивні кримінальні процедури, зокрема шляхом розширення практики заочних судових процесів, зловживання операціями під прикриттям та політично мотивованими переслідуваннями.⁶⁴

У підсумку українських цивільних осіб з різних регіонів судять за звинуваченнями в тероризмі, екстремізмі та незаконних методах ведення війни в рамках судових процесів, які не відповідають базовим стандартам справедливого судочинства, встановленим міжнародним правом у сфері прав людини та міжнародним гуманітарним правом. Ці несправедливі судові процеси є завершальним етапом російської кампанії переслідувань, в результаті якої свавільні затримання, примусове переміщення, насильницькі зникнення та катування перетворюються на нібито законне тривале ув'язнення, що сприяє посиленню загальної системи контролю над окупованими українськими громадами.

Крок 7: Незаконне позбавлення волі

Незаконне позбавлення волі є кінцевим етапом ланцюга переслідувань, спрямованих проти українських цивільних осіб. Після того, як особи стали об'єктом переслідувань, були вивезені зі своїх громад, допитані, зазнали знущань, були примусово переміщені та зазнали насильницького зникнення, їх остаточно засуджують до ув'язнення, яке призначене для усунення нагляду та закріплення результатів попередніх етапів примусу. Спеціальний доповідач ООН з питань Росії зазначає, що станом на травень 2025 року тисячі українських цивільних осіб залишалися насильно зниклими в російських в'язницях. Їм відмовляють у процесуальних гарантіях та контактах із зовнішнім світом.⁶⁵ МКЧХ також відмовили в доступі, і кількість смертей від тортур та медичної недбалості невідома.⁶⁶

Цей останній етап характеризується переведенням до офіційних та неофіційних місць ув'язнення, де всі негативні наслідки цього процесу досягають своєї найвищої точки. Таганрозький «СИЗО-2», визнаний одним із найжорстокіших місць, є прикладом кінцевої точки цього процесу. Ті, хто вижив, описують надзвичайну переповненість, моріння голодом, застосування електрошоку (в тому числі на геніталії), побиття електрошокерами та кийками, примусове оголення, сексуальне приниження та зґвалтування, а також примус відмовитися від юридичного представництва, тоді як адвокатам відмовляли в доступі до своїх клієнтів.⁶⁷ Цивільних осіб, таких як Наталія Власова, роками утримували в ізоляції в таких установах, як «Изоляция», перш ніж засудити за звинуваченнями в тероризмі та шпигунстві, що не мали жодного стосунку до належного судочинства. При цьому суди ігнорували докладні свідчення про групове зґвалтування та катування електрошоком, які були прямим наслідком їхнього незаконного утримання під вартою.⁶⁸

На цьому останньому етапі процес ув'язнення не є покаранням за будь-який конкретний злочин, а є запланованим кінцевим результатом усього процесу переслідування. Цивільних утримують під вартою на невизначений час, зазвичай у повній ізоляції від зовнішнього нагляду, та піддають поведженню й створюють умови, які порушують основоположні норми міжнародного права. Унаслідок цього примусове зникнення, тортури та інші форми насильства стають не лише передумовою, але й невід'ємним елементом подальшої системи переслідування.

62 ОБСЄ, «Сьомий проміжний звіт про повідомлені порушення міжнародного гуманітарного права та міжнародного права у сфері прав людини в Україні», 15 липня 2025 р., с. 60

63 Рада ООН з прав людини, «Ситуація з правами людини в Російській Федерації. Звіт Спеціального доповідача з питань ситуації з правами людини в Російській Федерації Маріани Кацарової», 15 вересня 2025 р., с. 10.

64 Там само.

65 Див., наприклад, БДІПЛ, «Сьомий проміжний звіт про порушення міжнародного гуманітарного права та міжнародного права у сфері прав людини, воєнні злочини та злочини проти людяності», 15 липня 2025 року.

66 Рада ООН з прав людини, «Ситуація з правами людини в Російській Федерації. Звіт Спеціального доповідача з питань ситуації з правами людини в Російській Федерації Маріани Кацарової», 15 вересня 2025 р., с. 13.

67 Там само, с. 14.

68 Там само, с. 14.

Примітка щодо вбивства та рабства

Хоча ця Біла книга зосереджує увагу на семи злочинах проти людяності, які стосуються більшості випадків затримання цивільних осіб, існують достовірні докази того, що вбивства, як визначено в статті 7(1)(а) Римського статуту, також є частиною того самого нападу на цивільне населення України.⁶⁹ Зокрема, були задокументовані випадки загибелі цивільних осіб у місцях позбавлення волі через тривалу ізоляцію або застосування тортур. Хоча більшість затриманих виживають, ці випадки підтверджують, що вбивства є невід'ємною частиною практики переслідувань, на якій базується пенітенціарна система.

У звіті УВКПЛ повідомляється, що:

З лютого 2022 року УВКПЛ задокументувало позасудові страти 90 українських цивільних осіб (83 чоловіків, 6 жінок і 1 дівчинки) в офіційних і неофіційних місцях утримання під вартою на окупованій території України та Російської Федерації. Ще 38 затриманих цивільних осіб (29 чоловіків і 9 жінок) загинули в результаті тортур або жорстокого поводження, поганих умов утримання або неналежного медичного обслуговування. З червня 2023 року загинуло 15 затриманих осіб, у тому числі чотири особи в результаті позасудових страт.⁷⁰

Також є докази того, що певні аспекти поводження з цивільними особами можуть відповідати юридичним критеріям рабства, визначеним у статті 7(1)(с) Римського статуту.⁷¹ Спостерігачі задокументували, що українських ув'язнених у контрольованих Росією установах примушують до праці під тиском, насильством та суворими обмеженнями свободи. Це охоплює примусову працю в небезпечних умовах та позбавлення права відмовитися від її виконання. Хоча примусова праця, здається, не стосується всіх ув'язнених, там, де вона має місце, вона є частиною тієї самої організованої системи переслідувань та контролю.⁷²

Висновок

У цілому фактичний сценарій, викладений у Розділі I, охоплює 9 із 11 злочинів проти людяності, визначених статтею 7 Римського статуту. Детальний аналіз засвідчує наявність переслідувань; ув'язнення або іншого серйозного позбавлення волі; депортації чи примусового переміщення; насильницького зникнення; катувань; сексуального насильства; інших нелюдських діянь, а також більш обмеженої в застосуванні, але все ж суттєвої групи епізодів убивств та поневолення.

Єдиними злочинами проти людяності, які наразі не встановлено як учинені, залишаються винищення та апартеїд, оскільки вони не відповідають структурі чи масштабам фактичної ситуації, що розглядається. У підсумку маємо ситуацію, за якої єдина система дій, спрямована проти українських цивільних осіб на тимчасово окупованих територіях, охоплює дев'ять із одинадцяти злочинів проти людяності, визначених сучасним міжнародним кримінальним правом. Це робить її однією з найтяжчих і найбільш криміногенних ситуацій, задокументованих у сучасній міжнародній практиці.

69 Міжнародний кримінальний суд, «Елементи злочинів», с. 4, де наведено визначення вбивства як злочину проти людяності в Міжнародному кримінальному суді.

70 УВКПЛ, «Поводження з цивільними особами, позбавленими волі, в контексті збройного нападу Російської Федерації на Україну», 23 вересня 2025 р., с. 10.

71 Див. Міжнародний кримінальний суд, «Елементи злочинів», с. 4, де наведено визначення рабства як злочину проти людяності в Міжнародному кримінальному суді.

72 Див., наприклад, Freedom United, «Українські цивільні особи зазнають жорстокої експлуатації під російською окупацією», 13 липня 2023 року.

Частина II: Російські спроби заплутати ситуацію та «легітимізувати» наративи щодо утримання цивільних осіб під вартою

Російська влада спирається на послідовний набір наративів, покликаних приховати незаконний характер затримань цивільних осіб і легітимізувати дії, які в іншому випадку виглядали б свавільними та зловмисними. Центральним елементом такого підходу є створення паралельної реальності, в якій українські цивільні особи, зокрема вчителі, волонтери, журналісти, священники, місцеві чиновники та інші, перетворюються на екстремістів, диверсантів, шпигунів або партизанів, які співпрацюють зі Збройними силами України, правоохоронними органами, службами безпеки чи іншими державними органами. Таке спотворення фактів дозволяє Росії представити свою кампанію затримань як законну антитерористичну або безпекову операцію, а не як систематичні зусилля з придушення проукраїнських настроїв, руйнування стійкості громад та зміцнення контролю над українською територією.

Основним компонентом цієї наративної стратегії є перебільшення незначних або законних дій до рівня нібито екстремістської поведінки. Такі дії, як відмова від російських навчальних матеріалів,⁷³ участь у церковних зібраннях, пов'язаних з проукраїнським духовенством,⁷⁴ або вподобання чи поширення допису в соціальних мережах, що критикує вторгнення,⁷⁵ використання месенджера Signal або навіть VPN, розглядаються як докази радикалізму.⁷⁶ Це підкріплюється державними методичними матеріалами, включаючи посібники та підручники, які розповсюджуються серед вчителів на окупованих територіях і містять вказівки щодо виявлення та донесення на школярів за ознаками екстремізму, ідеологічної нелояльності або підтримки України.⁷⁷ Ці матеріали тепер поширюються і на дуже маленьких дітей, включаючи тих, хто відвідує дитячі садки, впроваджуючи стеження та доноси в звичайні освітні установи та нормалізуючи ідею, що сама українська ідентичність може бути екстремістською діяльністю.⁷⁸

Російська влада також використовує суперечливі публічні заяви, щоб відвернути увагу. Як описано вище в підрозділі «Насильницьке зникнення», іноді представники влади повністю заперечують існування затриманих, приховуючи їхні персональні дані, пересування та місцезнаходження.⁷⁹ Інколи вони стверджують, що затримані є законними в'язнями, утримуваними за серйозними звинуваченнями, незважаючи на відсутність доказів або дотримання правових процедур.⁸⁰ Таке коливання між запереченням і неправдивими твердженнями створює неоднозначність і перешкоджає зусиллям родин, українських властей та міжнародних спостерігачів з пошуку осіб або оскарження їхнього утримання під вартою.

73 Див. Рада ООН з прав людини, «Ситуація з правами людини в Російській Федерації. Звіт Спеціального доповідача з питань ситуації з правами людини в Російській Федерації Маріани Кацарової», 15 вересня 2025 р., пункт 65, де 65-річна вчителька Наталя Таранушенко була заочно засуджена до семи років позбавлення волі за обговорення з учнями матеріалів про Бучу. Ця дискусія в класі була розцінена як виправдання тероризму.

74 Див. Рада ООН з прав людини, «Ситуація з правами людини в Російській Федерації. Звіт Спеціального доповідача з питань ситуації з правами людини в Російській Федерації Маріани Кацарової», 15 вересня 2025 р., пункти 58-62, де відмова читати молитву, публікації про шкоду, заподіяну цивільному населенню, або висловлення незалежних релігійних поглядів стають доказом тероризму, екстремізму або нелояльності.

75 Див. Рада ООН з прав людини, «Ситуація з правами людини в Російській Федерації. Звіт Спеціального доповідача з питань ситуації з правами людини в Російській Федерації Маріани Кацарової», 15 вересня 2025 р., пункт 67, де Спеціальний доповідач зазначає, що чоловік у Кемеровській області отримав чотири роки і чотири місяці тюремного ув'язнення за один негативний допис про стрічку Святого Георгія, патріотичний символ. Російська влада розцінила це як «реабілітацію нацизму» відповідно до статті 354.1.

76 Див. там само, параграфи 70-71.

77 Див. Meduza, «Вчителів просять повідомляти про учнів, які використовують певні сленгові терміни або обговорюють політичні теми», посилаючись на посібник Міністерства освіти Росії «Запобігання конфліктам та проявам екстремізму і тероризму в багатокультурному освітньому середовищі».

78 Див. The Insider, «Методичні посібники, розповсюджені на окупованих територіях, визначають український націоналізм як екстремістську ідеологію», 22 жовтня 2025 р.; UNITED24 Media, «Кремль націлився на українських дітей з новим посібником з індоктринації, попереджають спецслужби», 25 жовтня 2025 р.

79 Див., наприклад, УВКБ ООН, «Поводження з цивільними особами, позбавленими волі, в контексті збройного нападу Російської Федерації на Україну», 23 вересня 2025 р., пункт 69, де розглядається випадок, коли після місяців пошуків зниклого чоловіка його родиною російська поліція письмово підтвердила, що він затриманий ФСБ. Однак ФСБ заперечила, що утримує його. Його доля та місцезнаходження залишаються невідомими.

80 Important Stories, «Люди, викрадені та засуджені за «шпигунство» та «зраду» на окупованих територіях України», 13 жовтня 2025 року.

Іншим ключовим елементом цього наративу є зображення окупаційних структур як законних адміністративних або судових органів. Окупаційні суди, які часто діють без правової основи і складаються з осіб, призначених російською владою, видають ордери на затримання або ухвалюють рішення, покликані створити видимість належного судового розгляду.⁸¹ Звинувачення в тероризмі, саботажі чи екстремізмі вносяться до сфабрикованих справ з метою створення видимості законності. Ці судові процеси виконують пропагандистську функцію як всередині країни, так і в окупованих районах, сигналізуючи, що опір окупації є злочином, а окупаційна влада займається законним процесом підтримання порядку.⁸²

Сукупний ефект цих практик полягає у створенні інформаційного середовища, в якому примусові заходи подаються як законне управління, а опір цивільного населення трактується як злочин. Поєднуючи спотворення фактів, сфабриковані докази та символічне використання псевдосудової структури, окупаційні органи влади підкріплюють наратив, в якому їхні дії виглядають виправданими та необхідними. Це дозволяє продовжувати незаконні затримання та інші описані вище злочини, приховуючи їх справжню мету: зміцнення контролю над громадами, що перебувають під окупацією, та систематичне придушення українського громадянського життя та ідентичності.

81 Фонд «Дім прав людини», HRC60: «Російські суди в окупованій Україні створюють фасад легітимності», 19 вересня 2025 року; Центр прав людини ZMINA та Медійна ініціатива за права людини, «Росія використовує систему правосуддя для розправи над українцями: ZMINA спільно з МІПЛ презентувала дослідження» (2025)

82 БДІПЛ, «Сьомий проміжний звіт про порушення міжнародного гуманітарного права та міжнародного права прав людини в Україні», 15 липня 2025 р., параграфи 122–123. Управління Верховного комісара ООН з прав людини, «Поводження з цивільними особами, позбавленими свободи в контексті збройного нападу Російської Федерації на Україну», 23 вересня 2025 р.

Частина III: Основні злочини, скоєні Росією у поводженні з затриманими цивільними особами на ТОТ

У цьому розділі розглядаються зобов'язання Росії перед цивільним населенням, виходячи з того, що відповідні території вважаються окупованими у розумінні МГП, МКП та МППЛ.

Міжнародне гуманітарне право

Положення, що регулюють окупацію України Росією, містяться в Гаазьких правилах 1907 року, Женевській конвенції IV та Додатковому протоколі I до Женевських конвенцій,⁸³ а також у звичаєвих нормах МГП.⁸⁴ Стаття 42 Гаазьких конвенцій 1907 року визначає окупацію як ситуацію, коли територія «фактично перебуває під владою ворожої армії. Окупація поширюється лише на територію, де така влада встановлена і може здійснюватися».⁸⁵

Окупація є тимчасовою, фактичною ситуацією і не призводить до передачі територіального суверенітету. Згідно із законом про окупацію, окупаційна влада зобов'язана поважати існуючі закони та інститути окупованої території, наскільки це можливо, й уникати внесення далекосяжних змін до чинного порядку або внутрішніх особливостей окупованої території.⁸⁶ Хоча окупант не набуває суверенітету над територією, він набуває адміністративні права в межах обмежень, встановлених законом про окупацію та зобов'язаннями.⁸⁷ У цьому ключі Гаазькі конвенції 1907 року вимагають від окупанта «вжити всіх можливих заходів для відновлення та забезпечення, наскільки це можливо, громадського порядку та безпеки, поважаючи, якщо це не є абсолютно неможливим, закони, що діють у країні».⁸⁸

Незважаючи на вищезазначену правову структуру, що окреслює зобов'язання Росії в галузі МГП, пов'язані з правом окупації, Росія не вважає себе окупаційною державою в Україні або державою, що має зобов'язання в галузі МГП у цій ситуації. Натомість вона вважає себе законною владою, оскільки провела так звані «референдум» і «вибори» у 2014 (Крим) та 2022 (Донецька, Луганська, Херсонська та Запорізька області), за результатами яких вона проголосила себе сувереном (тобто не окупаційною державою) над більшою частиною української території, яку вона зараз окупує.⁸⁹

Орієнтація Росії на інсценовані виборчі процеси та її твердження про суверенітет над частинами України не можуть замінити об'єктивне застосування закону про окупацію. Міжнародне гуманітарне право оцінює наявність окупації на основі об'єктивного, фактичного контролю та витіснення влади територіальною державою, а не на основі внутрішніх законодавчих актів або односторонніх територіальних претензій, як це зробила Росія. У всіх районах України, де російські органи влади здійснюють такий контроль, Росія кваліфікується як окупаційна держава і повинна дотримуватися відповідних юридичних зобов'язань.

83 МКЧХ, «Окупація»; ОБСЄ, «Додаток – Правові рамки, що застосовуються до збройного конфлікту в Україні». Міжнародне право у сфері прав людини (МППЛ) застосовується поряд з МГП на окупованих територіях як додаткове та взаємодоповнює джерело зобов'язань у ситуаціях збройного конфлікту. Див. УВКПЛ, «Міжнародний правовий захист прав людини у збройному конфлікті», 1 липня 2012 року.

84 Див. МКЧХ, «Звичаєве міжнародне гуманітарне право», зокрема норми 41 «(Експорт та повернення культурних цінностей з окупованої території)», 51 «(Державна та приватна власність на окупованій території)», 130 «(Переміщення власного цивільного населення на окуповану територію)».

85 Женевська конвенція IV, Стаття 42.

86 Стаття 43 Гаазької конвенції; Стаття 47 Женевської конвенції; МХЧП, Коментар 1958 року. Також у МХЧП, Сучасні виклики МГП - Окупація: огляд, 11 липня 2012.

87 Чінкін К., Закони окупації, с. 206

88 Гаазькі конвенції та декларації, Стаття 43.

89 Калхун Н., «Робота на окупованих територіях: що про це говорить міжнародне гуманітарне право», 22 липня 2024 р.; УВКПЛ, «Ситуація з правами людини під час російської окупації території України та її наслідки», 19 березня 2024 р., п. 33.

Закон, що регулює поводження з цивільним населенням в умовах окупації

Згідно з МГП, українські цивільні особи на окупованій території класифікуються як особи, що підлягають захисту, і мають право на гуманне поводження в будь-який час. Окупаційна влада повинна поважати їхнє сімейне життя, честь, релігійні переконання та звичаї, а також захищати їх від насильства, залякування та принижуючого поводження. Ці зобов'язання ґрунтуються на Четвертій Женевській конвенції, яка встановлює основні гарантії, що надаються цивільним особам під час окупації.⁹⁰ Стаття 27 вимагає окремого та захищеного поводження з жінками.⁹¹

Окупаційній владі суворо заборонено застосовувати примус, тортури, колективні покарання, репресії, зґвалтування або будь-які форми залякування цивільного населення. Такі заходи, як захоплення заручників, насильницьке зникнення або утримання під вартою без зв'язку із зовнішнім світом, порушують основні положення Женевської та Гаазьких конвенцій. Міжнародне гуманітарне право також вимагає захисту затриманих від фізичного або психічного насильства та забороняє будь-які форми медичних або наукових експериментів.⁹²

Позбавлення волі цивільних осіб на окупованій території допускається лише у виняткових обставинах та з важливих міркувань безпеки. Будь-яке інтернування або позбавлення волі має відбуватися відповідно до законної процедури, бути індивідуально обґрунтованим та підлягати періодичному перегляду. Окупаційна влада повинна інформувати сім'ї про місцезнаходження затриманих, вести належну реєстрацію та надавати доступ Міжнародному комітету Червоного Хреста. Таємне або незареєстроване утримання під вартою є несумісним із цими зобов'язаннями.⁹³

Якщо цивільні особи притягуються до кримінальної відповідальності, окупаційна влада повинна застосовувати чинне кримінальне законодавство окупованої території, якщо тільки це не є абсолютно неможливим. Судові процеси повинні проводитися належним чином сформованими, незалежними та неупередженими судами і відповідати всім гарантіям справедливого судочинства, включаючи презумпцію невинності, право на адвоката та захист від застосування кримінального законодавства заднім числом. Окупаційна держава не може застосовувати своє законодавство за межами своєї території, за винятком вузьких рамок, дозволених окупаційним правом.⁹⁴

МГП також забороняє примусове переселення або депортацію цивільних осіб з окупованої території, за винятком випадків тимчасової евакуації, необхідної для забезпечення безпеки населення або з міркувань військової необхідності. Переселення на територію окупаційної держави категорично заборонено, за винятком найрідкісніших випадків.⁹⁵ Ці правила відображають принцип, згідно з яким окупація не надає право на суверенітет, а територіальний і правовий порядок окупованої території повинен бути збережений.⁹⁶

Нарешті, окупаційна влада повинна підтримувати громадський порядок і цивільне життя, поважаючи, наскільки це можливо, чинні закони та інститути окупованої території. Вона не може вносити радикальні інституційні або правові зміни, якщо це не є абсолютно необхідним. Це включає обов'язок захищати цивільну інфраструктуру, забезпечувати доступ до основних послуг та утримуватися від примусу цивільних осіб брати участь у військових операціях або підтримувати окупаційну адміністрацію, крім суворо регламентованих трудових ревізій.⁹⁷

90 Женевська конвенція IV, Стаття 27.

91 Там само.

92 Женевська конвенція IV, Статті 31-34.

93 Женевська конвенція IV, Статті 42, 78, 106-107 та 143.

94 Женевська конвенція IV, Статті 64-76.

95 Женевська конвенція IV, Стаття 49.

96 Женевська конвенція IV, Стаття 49.

97 Гаазькі конвенції та декларації, Стаття 43.

Російська чинна практика – систематичне відхилення від базових гарантій

Поводження з українськими цивільними особами на окупованій території свідчить про систематичне відхилення від базових гарантій, встановлених міжнародним гуманітарним правом. Замість того, щоб забезпечити гуманне поводження та повагу до особистої недоторканності, російська влада запровадила практику, яка наражає цивільних осіб на насильство, залякування та примус. Такі дії свідчать про невиконання основного зобов'язання щодо захисту осіб, які перебувають під захистом, від фізичної шкоди, психологічного тиску та принизливого або нав'язливого втручання в їхнє повсякденне життя.

Також порушено норми, що регулюють умови затримання. Замість того, щоб застосовувати інтернування лише у виняткових випадках і на підставі законної процедури, що підлягає перегляду, цивільних осіб позбавляли і продовжують позбавляти волі свавільно, без конкретних підстав і без процедурних гарантій, передбачених окупаційним правом. Відсутність надійних систем реєстрації, приховування місця перебування затриманих та перешкоджання доступу гуманітарних організацій підбивають основні заходи захисту, покликані забезпечити прозорість та запобігти утриманню під вартою без зв'язку із зовнішнім світом або зникненню безвісти.

Гарантії справедливого судового розгляду також були порушені. Законодавство про окупацію вимагає, щоб судові переслідування ґрунтувалися на чинному правопорядку території та проводилися незалежними та неупередженими судами.⁹⁸ Натомість щодо цивільних осіб проводилися судові процеси із застосуванням зовнішнього законодавства, порушенням презумпції невинуватості та відмовою в реальному доступі до захисту.⁹⁹ Такі практики суперечать кримінально-правовому режиму, встановленому Четвертою Женевською конвенцією, та позбавляють судові переслідування їх законного характеру.

Заборона на депортацію та примусове переселення була порушена внаслідок переміщення цивільного населення з їхніх громад, а в деяких випадках – через міжнародні кордони. Такі переселення змінюють демографічну, соціальну та правову структуру окупованої території та суперечать принципу, згідно з яким окупація не надає права на суверенітет. У поєднанні з більш широким втручанням у місцеві інституції та нав'язуванням адміністративних структур, що не ґрунтуються на чинному правовому порядку, ці дії в сукупності демонструють широку тенденцію до невиконання обов'язків окупаційної влади.

Міжнародне кримінальне право

У цьому підрозділі розглядається, як система утримання цивільних осіб під вартою повинна трактуватися в рамках міжнародного кримінального права. В ньому проаналізовано, наскільки описані в частинах I та II дії відповідають контекстуальним та матеріальним складовим злочинів проти людяності та воєнних злочинів відповідно до Римського статуту Міжнародного кримінального суду, а також як ця система може слугувати основою для індивідуальної кримінальної відповідальності російських суб'єктів, причетних до розробки, контролю та реалізації системи переслідувань.

Злочини проти людяності

Злочини проти людяності – це міжнародні злочини, які через обставини, в яких вони вчиняються, перетворюють національні злочини на міжнародні. Згідно зі статтею 7 Римського статуту Міжнародного

⁹⁸ Див. загалом Женевську конвенцію IV, [Статті 64-75](#); МКЧХ, База даних міжнародного гуманітарного права, Норма 100. [Гарантії справедливого судового розгляду](#).

⁹⁹ Див. вище, с. 15-16.

кримінального суду,¹⁰⁰ такі дії, як вбивство або незаконне ув'язнення, стають злочином проти людяності, коли вони є частиною широкомасштабного або систематичного нападу, спрямованого проти цивільного населення. Ця кваліфікація вказує на тяжкість таких дій, визнану міжнародним співтовариством, і є підставою для застосування міжнародної юрисдикції, яка відрізняється від звичайного кримінального права.

Стаття 7 визначає перелік основних дій. До них належать: вбивство, поневолення, депортація або примусове переселення, ув'язнення або інше серйозне позбавлення волі, катування, низка злочинів, пов'язаних із сексуальним насильством, переслідування, насильницьке зникнення, апартеїд та інші нелюдські дії, що спричиняють серйозні страждання або тяжкі тілесні ушкодження. Міжнародний статус злочинів проти людяності визначається не лише самими діями, а й тим, що вони вчинені в необхідних контекстуальних умовах.

Ця система вимагає доведення того, що було здійснено напад на цивільне населення, що він мав широкомасштабний або систематичний характер і відбувався відповідно до державної чи організаційної політики; що інкриміноване правопорушення було скоєне в межах цього нападу; а також що виконавець усвідомлював, що його дії були частиною такого нападу або були спрямовані на участь у ньому.

Трагедія ситуації з цивільними затриманими полягає в тому, що на практиці одна особа часто зазнає послідовно декількох дій, визначених у статті 7. Цю модель і практику систематичних порушень було задокументовано як поширені та систематичні в окупованих районах органами ООН та ОБСЄ, що підкреслює винятковий масштаб шкоди, завданої цивільним затриманим у ході цього конфлікту. Досвід цивільних ув'язнених на ТОТ виявляє низку зловживань, які в сукупності можуть охоплювати майже всі основні дії, перелічені в статті 7. Така концентрація шкоди, коли одна особа зазнає майже всього спектру злочинів проти людяності, є вкрай рідкісною та практично безпрецедентною в сучасній міжнародній кримінальній юриспруденції й підкреслює виняткову суворість цієї системи, нав'язаної українським цивільним особам на ТОТ.

Як описано вище, процес часто починається з переслідувань на підставі реальної або уявної політичної чи національної позиції. Цивільні мешканці стають мішенню і часто зазнають затримань через свою українську ідентичність, відмову співпрацювати з окупаційною владою або зв'язки з державними установами України, Збройними силами України чи урядовими службовцями. У багатьох випадках першим кроком, який наражає їх на небезпеку, є не правопорушення, а вираження своєї ідентичності, повідомлення в телефоні, відмова прийняти російський паспорт або звичайна громадянська активність. Ця дискримінаційна селекція є початком кримінального ланцюжка подій, який швидко набирає обертів після незаконного арешту та затримання осіб.

100 17 квітня 2014 року уряд України подав декларацію відповідно до статті 12(3) Римського статуту, в якій визнав юрисдикцію МКС щодо злочинів проти людяності, скоєних в Україні в період з 21 листопада 2013 року по 22 лютого 2014 року. Посольство України в Королівстві Нідерландів, Декларація відповідно до статті 12 Римського статуту, 9 квітня 2014 року. 8 вересня 2015 року уряд подав другу декларацію, в якій визнав юрисдикцію МКС з 20 лютого 2014 року без кінцевої дати. Міністр закордонних справ України, Декларація відповідно до статті 12 Римського статуту, 9 вересня 2015 року.

24 лютого 2022 року Росія розпочала широкомасштабне вторгнення на суверенну територію України. Це спонукало прокурора МКС, пана Каріма Хана, оголосити про намір звернутися за дозволом на відкриття розслідування ситуації в Україні. 1 березня 2022 року Офіс прокурора МКС отримав звернення від Республіки Литва з проханням розпочати розслідування щодо ймовірних злочинів на території України. 2 березня 2022 року він отримав звернення від 38 інших держав-членів МКС. Серед них були Республіка Албанія, Співдружність Австралії, Республіка Австрія, Королівство Бельгія, Республіка Болгарія, Канада, Республіка Колумбія, Республіка Коста-Ріка, Республіка Хорватія, Республіка Кіпр, Чеська Республіка, Королівство Данія, Республіка Естонія, Республіка Фінляндія, Республіка Франція, Грузія, Німецька Федеративна Республіка, Грецька Республіка, Угорщина, Республіка Ісландія, Ірландія, Італійська Республіка, Латвійська Республіка, Князівство Ліхтенштейн, Велике Герцогство Люксембург, Республіка Мальта, Нова Зеландія, Королівство Норвегія, Королівство Нідерланди, Республіка Польща, Республіка Португалія, Румунія, Словацька Республіка, Республіка Словенія, Королівство Іспанія, Королівство Швеція, Швейцарська Конфедерація, Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії. Див. МКС, Ситуація в Україні. 1 січня 2025 року Україна стала державою-учасницею МКС. Див. МКС, МКС вітає Україну як нову державу-учасницю, 1 січня 2025 року.

Після затримання цивільні особи зазвичай зникають на тривалий час.¹⁰¹ Це насильницьке зникнення, як визначено в статті 7(1)(i) Римського статуту,¹⁰² починається в той момент, коли російські сили відмовляються визнати затримання або розкрити місцезнаходження особи, позбавляючи її законного захисту. Родинам систематично відмовляють у наданні інформації, а затриманих перевозять між неофіційними та офіційними закладами на територіях, окупованих Росією, та вглиб Росії. Ці таємні перевезення часто супроводжуються вивезенням цивільних осіб за кордон або до віддалених регіонів без юридичного обґрунтування чи справжньої згоди, що є злочином депортації або примусового переселення відповідно до статті 7(1)(d) Римського статуту.¹⁰³

Практика насильницьких зникнень сприяє таким переміщенням. По-перше, нерозголошення місця перебування затриманого унеможлиблює контроль за зникненням, а таємниця, що оточує транспортування, не дозволяє сім'ям, адвокатам або українським правоохоронним органам оскаржувати або скасовувати переміщення затриманих.¹⁰⁴ Така ж непрозорість сприяє додатковим зловживанням у системі утримання під вартою та гарантує, що затримані залишаються ізольованими від будь-якої форми захисту або нагляду.¹⁰⁵

По-друге, після прибуття до російських місць позбавлення волі (зазвичай це слідчі ізолятори, відомі під російською аббревіатурою «СІЗО») особи зіштовхуються з серйозним обмеженням свободи, яке значно перевищує те, що допускається законом. Їх можуть утримувати в ізоляції, тримати в одиночних камерах протягом тривалого часу, відмовляти в судовому розгляді та застосовувати допити з метою отримання примусових свідчень, інформації або співпраці. На цьому етапі неодноразово задокументовані випадки катування, що підсилюють обґрунтованість і достовірність встановлення злочину проти людяності відповідно до статті 7(1)(f) Римського статуту.¹⁰⁶ Методи включають жорстокі побиття, електрошок, імітацію страти, сексуальне насильство, примусове оголення та психологічне приниження.¹⁰⁷ Деякі затримані помирають від таких знущань, від відмови в медичній допомозі або від настільки жорстких умов, що їхня смерть може бути кваліфікована як вбивство відповідно до статті 7(1)(a).¹⁰⁸

По-третє, в деяких установах має місце також сексуальне та ґендерно зумовлене насильство. Серед жертв є як чоловіки, так і жінки, які повідомляють про зґвалтування, сексуальне приниження та погрози сексуального насильства під час допитів.¹⁰⁹ Багато хто не повідомляє про це, особливо чоловіки, з

101 УВКПЛ, Затримання цивільних осіб у контексті збройного нападу Російської Федерації на Україну; 24 лютого 2022 р. – 23 травня 2023 р., 27 червня 2023 р., с. 5–6.

102 Стаття 7(2)(i) Римського статуту визначає насильницьке зникнення як «арешт, затримання або викрадення осіб державою або політичною організацією, або з їхнього дозволу, підтримки чи мовчазної згоди, з подальшою відмовою визнати факт позбавлення волі або надати інформацію про долю чи місцезнаходження цих осіб, з метою позбавлення їх захисту закону на тривалий період часу». Римський статут, стаття 7(2)(i).

103 Стаття 7(1)(d) Римського статуту Стаття 7(1)(i) Римського статуту визначає насильницьке зникнення як «депортацію або примусове переміщення, без підстав, дозволених міжнародним правом, особи (осіб) шляхом вигнання або інших примусових дій». Крім того, необхідно довести, що «така особа (особи) законно перебувала в районі, з якого вона (вони) була (були) депортована (депортовані) або переведена (переведені)», і [що] винуватець був обізнаний з фактичними обставинами, які встановлювали законність такого перебування». Міжнародний кримінальний суд, Елементи злочинів, стаття 7(1)(d).

104 УВКПЛ, Поводження з цивільними особами, позбавленими волі в контексті збройного нападу Російської Федерації на Україну, 23 вересня 2025 р., с. 2, 4, 5.

105 УВКПЛ задокументувало, що під час «утримання в ізоляції цивільні особи, затримані у зв'язку з конфліктом, часто піддавалися допитам... понад 91 % цивільних осіб, затриманих Російською Федерацією, заявили про застосування до них тортур і жорстокого поводження, включаючи сексуальне насильство... з метою змусити їх зізнатися у наданні допомоги збройним силам України та змусити їх співпрацювати з окупаційною владою». УВКПЛ ООН, Утримання цивільних осіб під вартою в контексті збройного нападу Російської Федерації на Україну: 24 лютого 2022 року – 23 травня 2023 року, 27 червня 2023 року, с. 2.

106 Стаття 7(2)(e) визначає, що «катування» означає навмисне заподіяння сильного болю або страждань, фізичних або психічних, особі, яка перебуває під вартою або під контролем обвинуваченого; однак катування не включає біль або страждання, що виникають виключно внаслідок законних санкцій, є невід'ємною частиною таких санкцій або супутніми їм». Див. Римський статут, стаття 7(1)(f).

107 ОБСЄ, Місія експертів, Звіт про поводження з військовополоненими та затриманими в Україні: третій звіт за Московським механізмом. Організація з безпеки та співробітництва в Європі, вересень 2025 року.

108 Злочин проти людяності може бути встановлений, якщо продемонстровано контекстуальні елементи злочину проти людяності та доведено, що «винуватець вбив одну або більше осіб; винуватець мав намір вбити або спричинити смерть однієї або більше осіб; і винуватець усвідомлював, що смерть (смерті) настане (настануть) у звичайному ході подій». Див. Міжнародний кримінальний суд, Елементи злочинів, стаття 7(1)(a).

109 Див., наприклад, Незалежна міжнародна комісія ООН з розслідування подій в Україні, Звіт Незалежної міжнародної комісії з розслідування подій в Україні (A/ HRC/58/67) (попередня неопублікована версія), 11 березня 2025 р., пункт 27; БДПЛ, Шоста проміжна доповідь про повідомлені порушення міжнародного гуманітарного права та міжнародного права у сфері прав людини в Україні, 2024 р., пункт 170.

культурних та психологічних причин.¹¹⁰ Така практика може становити зґвалтування або інші форми сексуального насильства відповідно до статті 7(1)(g).¹¹¹ Сексуальне насильство також використовується як засіб примусу для отримання інформації або покарання за приписану нелояльність.

Інші нелюдські дії трапляються протягом усього процесу. Затримані часто перебувають у умовах, що спричиняють серйозні фізичні або психічні страждання, включаючи імітацію страти, погрози сексуального насильства, позбавлення їжі або санітарних умов, погрози членам сім'ї та інші жакливі умови.¹¹² Ці умови відображають те, що, як видається, є навмисною практикою, а не поодинокими порушеннями з боку окремих представників тюремної адміністрації, і сприяють тривалому психологічному травмуванню українських цивільних затриманих. Така поведінка може кваліфікуватися як злочин проти людяності відповідно до статті 7(1)(k).¹¹³

Нарешті, затримані, яких доставляють до нав'язаних судових органів, можуть зіткнутися з судовими процесами, що не відповідають принципам незалежності, законності та справедливості. Їх судять за російським законодавством, яке застосовується екстериторіально, часто таємно і без належних прав на захист. Вироки призводять до тривалого ув'язнення в Росії та на ТОТ, де осіб продовжують утримувати в умовах суворого позбавлення волі. У деяких випадках поєднання тортур, примусових зізнань та відсутності справжнього судового нагляду перетворює ці судові процеси на ще один аспект більш широкого нападу на цивільне населення і, ймовірно, може бути прирівняне до ув'язнення або іншого серйозного позбавлення фізичної свободи як злочин проти людяності відповідно до статті 7(1)(e) Римського статуту.¹¹⁴

У цілому, доля цивільних, ув'язнених на окупованих територіях, не є сукупністю поодиноких інцидентів, а становить собою системний і структурований підхід, згідно з яким до однієї й тієї ж особи може бути послідовно застосовано переслідування, незаконний арешт та затримання, депортацію або примусове переміщення, насильницьке зникнення, суворе позбавлення волі, катування, сексуальне насильство, вбивство та інші нелюдські дії. Саме ця виняткова концентрація шкоди в рамках одного процесу ставить цю ситуацію в ряд найтяжчих злочинів проти людяності, задокументованих у сучасному міжнародному кримінальному праві.

110 Human Rights Watch, «Авторська стаття: Тихі жертви сексуального насильства, українські військовополонені чоловіки заслуговують на реальну підтримку», 8 жовтня 2024 року.

111 Окрім доведення наявності елементів, необхідних для вчинення злочину проти людяності, для встановлення злочину проти людяності у вигляді зґвалтування відповідно до статті 7(1)(g) Римського статуту необхідно довести наявність таких елементів: (i) злочинець вторгся в тіло людини шляхом дій, що призвели до проникнення, навіть незначного, будь-якої частини тіла жертви або злочинця статевим органом, або анального чи генітального отвору жертви будь-яким предметом або будь-якою іншою частиною тіла; (ii) вторгнення було вчинено силою або погрозою застосування сили чи примусу, наприклад, викликаного страхом насильства, примусом, утриманням під вартою, психологічним гнобленням або зловживанням владою, щодо такої особи або іншої особи, або шляхом використання примусових обставин, або вторгнення було вчинено щодо особи, яка не могла дати справжньої згоди; (iii) злочинець навмисно вчинив акт зґвалтування, тобто злочинець мав намір вчинити дії, щоб відбулося проникнення, або він усвідомлював, що такий наслідок виникне в звичайному ході подій; та (iv) злочинець усвідомлював, що акт був вчинений силою, погрозою застосування сили або примусом, шляхом використання примусових обставин або щодо особи, яка не здатна дати згоду. Див. Міжнародний кримінальний суд, Елементи злочинів, стаття 7(1)(g)-1. Злочин проти людяності у вигляді сексуального насильства, стаття 7(1)(g)-6, є залишковою категорією для поведінки, яка за своєю тяжкістю є порівнянною з іншими діями, переліченими у статті 7(1)(g). Як і інші злочини сексуального характеру в Римському статуті, цей злочин є гендерно нейтральним і може стосуватися як чоловіків, так і жінок. Schabas (2010), с. 170.

112 Див., наприклад, УВКПЛ, Поводження з цивільними особами, позбавленими волі, в контексті збройного нападу Російської Федерації на Україну, 23 вересня 2025 р., с. 9; Державний департамент США, Звіти про дотримання прав людини в 2024 році: Україна — території, окуповані Росією.

113 Див. Стаття 7(1)(k) Римського статуту передбачає заборону злочинів проти людяності, а саме «інших нелюдських дій подібного характеру, що навмисно спричиняють значні страждання або серйозні ушкодження тіла чи психічного або фізичного здоров'я». У контексті Римського статуту злочин проти людяності, що полягає в інших нелюдських діях, є залишковою категорією, і, отже, якщо діяння може бути кваліфіковано як інший конкретний злочин проти людяності відповідно до Римського статуту, його кваліфікація як нелюдського діяння є неприпустимою. Див. Рішення у справі Кеніатта та інші щодо підтвердження обвинувачень, пункт 269; Рішення у справі Катанга щодо підтвердження обвинувачень, пункт 452.

114 Див. Статтю 7(1)(e) Римського статуту, яка визначає злочин проти людяності у вигляді незаконного ув'язнення, коли злочинець ув'язнив одну або більше осіб або іншим чином серйозно позбавив їх фізичної свободи, і тяжкість цього діяння була такою, що воно порушувало фундаментальні норми міжнародного права, причому злочинець був обізнаний з фактичними обставинами, які надавали цьому діянню таку тяжкість. Така поведінка була вчинена в рамках широкомасштабного або систематичного нападу, спрямованого проти цивільного населення, і злочинець знав, що така поведінка була частиною такого нападу, або мав намір зробити її частиною такого нападу.

Воєнні злочини

Хоча в попередньому розділі показано, що система утримання цивільних осіб під вартою відповідає як контекстуальному, так і матеріальному вимогам для кваліфікації як злочину проти людяності, багато з описаних дій також можуть становити воєнні злочини відповідно до Римського статуту. Подібне поєднання порушень є характерним для ситуацій окупації, у яких дії, спрямовані проти осіб під захистом, можуть одночасно порушувати як заборони щодо серйозних порушень Женевських конвенцій, так і ширші норми, що регулюють захист цивільного населення від нападів. У цьому розділі загалом визначено конкретні положення Римського статуту щодо воєнних злочинів, які стосуються таких моделей поведінки, та проаналізовано, яким чином поведження з українськими цивільними особами не відповідає зобов'язанням окупаційної держави і може тягнути за собою індивідуальну кримінальну відповідальність.

Стаття 8 Римського статуту визначає дії, що становлять воєнні злочини як у міжнародних, так і в неміжнародних збройних конфліктах. До ситуації цивільних осіб, ув'язнених на окупованій території України, застосовними є порушення Римського статуту, визначені у статті 8(2)(a),¹¹⁵ а також низка інших серйозних порушень законів і звичаїв війни, передбачених статтею 8(2)(b).¹¹⁶ До таких злочинів належать: умисне вбивство (стаття 8(2)(a)(i)); катування або нелюдське поведження (стаття 8(2)(a)(ii)); умисне заподіяння великих страждань або серйозної шкоди здоров'ю або тілесній цілісності (стаття 8(2)(a)(iii)); незаконне ув'язнення (стаття 8(2)(a)(vii)); умисне позбавлення захищених осіб права на справедливий суд (стаття 8(2)(a)(vi)); незаконна депортація або перевезення (стаття 8(2)(a)(viii)); образа особистої гідності (стаття 8(2)(a)(xxi)); та зґвалтування або інші форми сексуального насильства (стаття 8(2)(a)(xxii)).

Згідно з цими стандартами, поведження з українськими цивільними особами на окупованій території відповідає кільком серйозним порушенням, переліченим у статті 8(2)(a), і тому підпадає під дію статті 8(2)(a)(vii) про незаконне перевезення або депортацію. Виселення цивільних осіб з їхніх домівок, приховування їх у багаторівневій мережі офіційних та неофіційних місць утримання під вартою та їх перевезення через міжнародний кордон є діями, що несумісні з вузькими винятками, дозволеними для евакуації або переміщення.¹¹⁷ Тривале та непереглянуте позбавлення волі цивільних осіб, у тому числі тих, які не підозрюються у скоєнні будь-яких законних злочинів проти безпеки, виходить далеко за межі допустимого інтернування та відповідає злочину незаконного ув'язнення відповідно до статті 8(2)(a)(vii).

Задokumentовані випадки зловживань, що траплялися під час утримання під вартою, свідчать про поведінку, що відповідає катуванням, нелюдському поведженню або умисному заподіяння великих страждань або серйозних травм відповідно до статті 8(2)(a)(ii) та статті 8(2)(a)(iii). Використання електрошоку, побиття, утримання в болісних позах, сексуальне насильство та погрози щодо затриманих або їхніх сімей, ймовірно, відповідає критеріям для кількох злочинів, передбачених статтею 8. Нелюдські

¹¹⁵ Стаття 8(2)(a) стосується серйозних порушень Женевських конвенцій, вчинених проти осіб, які перебувають під захистом міжнародного гуманітарного права під час міжнародного збройного конфлікту. Ці порушення включають умисне вбивство, катування, нелюдське поведження, незаконну депортацію або переміщення, незаконне утримання під вартою, відмову в гарантіях справедливого судового розгляду та інші серйозні порушення, вчинені проти цивільних осіб або інших осіб, що перебувають під захистом. Це положення відображає найсерйозніші форми неправомірної поведінки, що безпосередньо спрямовані проти життя, гідності та основних прав осіб, які перебувають під контролем сторони конфлікту.

¹¹⁶ У статті 8(2)(b) перелічено інші серйозні порушення законів і звичаїв війни, що застосовуються в міжнародних збройних конфліктах. До них належить широкий спектр заборонених дій, таких як навмисне нанесення ударів по цивільному населенню, цивільних об'єктах або гуманітарному персоналу, використання заборонених методів ведення війни, знищення або захоплення майна без військової необхідності та застосування тактики, що спричиняє непотрібні страждання. Ця стаття охоплює дії, які можуть не підпадати під режим конкретних серйозних порушень, але все одно становлять серйозне порушення встановлених правил ведення війни.

¹¹⁷ Див., наприклад, Женевську конвенцію IV, [статтю 49](#), яка в відповідній частині передбачає, що примусове переселення або депортація осіб, які перебувають під захистом, з окупованої території на будь-яку іншу територію заборонені за будь-яких обставин. Єдиним винятком є тимчасова евакуація в межах окупованої території, коли це необхідно для безпеки населення або з нагальних військових причин, а переміщення за межі окупованої території дозволяється лише в тому випадку, коли перебування в її межах є матеріально неможливим. Усі евакуйовані особи повинні бути повернуті до своїх домівок, як тільки це дозволять умови. Окупаційна влада не може утримувати осіб, що перебувають під захистом, у районах, що наражаються на небезпеку, якщо це не вимагається з міркувань безпеки населення або з нагальних військових причин, і не може переселяти своїх цивільних осіб на окуповану територію.

умови утримання в тюрмах (включно з одиночним утриманням) можуть становити знуцання над затриманими.

У випадках, коли порушується кримінальна справа, застосування зовнішнього кримінального законодавства, використання примусових свідчень та діяльність судових органів, що не є незалежними або неупередженими, порушують заборону навмисно позбавляти захищених осіб права на справедливий і регулярний судовий розгляд відповідно до статті 8(2)(a)(vi). У ситуаціях, коли затримані помирають внаслідок побиття, відмови в наданні медичної допомоги або умов, що прирівнюються до жорстокого поводження, така поведінка може підпадати під дію статті 8(2)(a)(i) про умисне вбивство. Використання згвалтування або інших форм сексуального насильства як засобу покарання, примусу або допиту підпадає під дію статті 8(2)(b)(xxii) про спеціальні злочини, пов'язані із сексуальним насильством.

У сукупності правова база за статтею 8 та закономірності, що спостерігаються на окупованій території, вказують на наявність численних воєнних злочинів, що впливають з незаконного затримання та поводження з українськими цивільними особами. Поєднання незаконного ув'язнення, примусового переміщення, катування, посягань на особисту гідність, сексуального насильства та відмови у гарантіях справедливого судового розгляду відображає постійне порушення зобов'язань, покладених на окупаційну державу згідно з міжнародним правом. Ця тенденція чітко відносить поводження з цивільними затриманими до сфери застосування режиму воєнних злочинів Римського статуту, доповнюючи при цьому більш широкий аналіз злочинів проти людяності, викладений у попередньому розділі.

Міжнародне право прав людини

Міжнародне право у сфері прав людини (МППЛ) продовжує діяти в ситуаціях окупації поряд із міжнародним гуманітарним правом, формуючи самостійну систему невідступних та відступних зобов'язань, які Держава має щодо всіх осіб, що перебувають під її ефективним контролем.¹¹⁸ Центральне місце в цій системі займають права на життя, свободу, фізичну безпеку, відсутність дискримінації та справедливий судовий розгляд, як це передбачено Міжнародним пактом про громадянські та політичні права (МПГПП),¹¹⁹ Конвенцією проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження та покарання¹²⁰ та Міжнародною конвенцією про ліквідацію всіх форм расової дискримінації.¹²¹ Ці документи є обов'язковими для Держави, включаючи Росію, коли вона здійснює владу або контроль, у тому числі за межами своєї території, і вимагають поваги до невід'ємної гідності та цінності кожної людини.

Право на життя встановлює загальне зобов'язання захищати осіб від незаконного вбивства та від умов, які ставлять їх життя під передбачуваний ризик. Заборона катувань, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження підкріплює абсолютний характер прав на особисту неушкодженість, не допускаючи жодних виправдань навіть у надзвичайних ситуаціях або збройних конфліктах.

МППЛ також встановлює заборону на довільний арешт або затримання будь-якої особи.¹²² Будь-яке позбавлення волі має бути законним, необхідним, пропорційним і супроводжуватися гарантіями процедурного характеру, включаючи оперативний судовий перегляд і можливість оскаржити

118 Міжнародний Суд, Правові наслідки будівництва стіни на окупованій палестинській території, 9 липня 2004 р., пункти 106-112.

119 УВКПЛ, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права.

120 Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження та покарання.

121 Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації.

122 УВКПЛ, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, стаття 9.

законність затримання.¹²³ Органи, що здійснюють затримання, повинні забезпечити доступ до адвоката, спілкування з членами сім'ї та підтримання умов, що поважають людську гідність і не шкодять здоров'ю.¹²⁴ У разі передачі затриманих органи, що їх приймають, успадковують весь спектр зобов'язань у сфері прав людини і не можуть посилалися на незаконність попереднього затримання для обмеження цих обов'язків.

Гарантії рівності перед законом і недискримінації виключають будь-яке розрізнення, виключення чи обмеження на підставі національності, політичних переконань, етнічного походження або інших захищених ознак.¹²⁵ МППЛ також вимагає, щоб будь-яка особа, обвинувачена у вчиненні злочину, мала право на справедливий судовий розгляд, включаючи публічне слухання, незалежне та неупереджене судочинство, достатній час та можливості для підготовки захисту, а також захист від самозвинувачення або використання доказів, отриманих під примусом¹²⁶. Судові провадження, що здійснюються таємно, не незалежними судами або на підставі ретроактивного чи екстериторіального законодавства, суперечать цим гарантіям та підривають принцип верховенства права.

Якщо оцінювати ситуацію з огляду на ці рамки, то поводження з українськими цивільними особами в умовах окупації свідчить про значне відхилення від основних зобов'язань у сфері прав людини. Довільні арешти та безпідставне утримання під вартою порушують гарантії, передбачені правом на свободу. Жорстоке поводження під час утримання під вартою порушує абсолютну заборону катувань та інших видів жорстокого поводження. Обмеження доступу до адвокатів, родичів та незалежних наглядових органів порушують процесуальні гарантії, що є невід'ємною частиною права на свободу та справедливий судовий розгляд. Переслідування осіб за їхньою національністю, громадянською активністю або уявною приналежністю до України суперечить забороні дискримінації.¹²⁷ У сукупності ці тенденції свідчать про те, що російська влада не виконала основні обов'язки Росії, передбачені МППЛ, що посилює порушення, вже виявлені відповідно до МГП та Римського статуту.

Інші юридичні інструменти

Окрім МГП, МКП та МППЛ, до поводження з цивільними особами в умовах окупації застосовується також ширший спектр міжнародних юридичних інструментів. До них належать Збірник принципів захисту всіх осіб, які перебувають під будь-якою формою затримання або ув'язнення,¹²⁸ регіональні інструменти з прав людини,¹²⁹ та Мінімальні стандартні правила Організації Об'єднаних Націй щодо поводження з в'язнями.¹³⁰ Хоча ці рамки відрізняються за обсягом та правовим характером, вони колективно підсилюють заборони на довільне затримання, жорстоке поводження, насильницьке зникнення, дискримінацію та відмову у гарантіях справедливого судового розгляду. Їхній сукупний ефект полягає у зміцненні захисту, який належить цивільним особам, та подальшому уточненні стандартів, що вимагаються від будь-якої влади, яка здійснює практичний контроль над затриманими особами.

123 Там само; див. також Комітет ООН з прав людини, Загальний коментар № 35 (2014) до статті 9 (Свобода та особиста недоторканність), 16 грудня 2014 року.

124 УВКПЛ, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, статті 10, 14; див. також Мінімальні стандартні правила ООН поводження з в'язнями (Правила Нельсона Манделі), статті 1, 24, 25, 58-62.

125 УВКПЛ, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, стаття 26.

126 УВКПЛ, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, стаття 14.

127 УВКПЛ, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, статті 2, 26; УВКПЛ, Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації, стаття 1.

128 УВКПЛ, Збірник принципів захисту всіх осіб, які перебувають під вартою або ув'язнені.

129 Див., ОБСЄ, механізми з людського виміру.

130 Мінімальні стандартні правила ООН щодо поводження з ув'язненими (Правила Нельсона Манделі)

Частина IV: Рекомендації

Після викладення фактичних обставин затримання цивільних осіб і порушень МГП, МКП та МППЛ, вчинених щодо українських цивільних осіб, у Чащині IV сформульовано конкретні рекомендації щодо припинення й ліквідації системи переслідувань, створеної Росією.

Запропоновані нижче заходи структуровано таким чином, щоб бути застосовними на кожному етапі цієї послідовності злочинів — від довільного арешту, переслідування, депортації або примусового переміщення, насильницького зникнення, катувань та інших форм жорстокого поводження до несправедливих судових процесів і тривалого позбавлення волі.

У сукупності вони мають на меті створити інтегровану систему, за допомогою якої Держави, міжнародні організації та українські інституції зможуть обмежити можливості російської влади та її представників використовувати затримання, переслідування та покарання як інструменти контролю над населенням на території України, а також забезпечити захист та відшкодування тим, хто вже зазнав впливу цієї системи.

Ці кроки сприятимуть звільненню українських цивільних ув'язнених, покращенню доступу та поінформованості щодо їхньої ситуації, посиленню пошуку, збільшенню підтримки для репатріантів після їхнього повернення, а також посиленню зусиль щодо притягнення до відповідальності та санкцій.

1. Негайне звільнення цивільних осіб та заборона їх перевезення

- Держави та міжнародні організації повинні наполягати на звільненні всіх українських цивільних осіб, які утримуються без законних підстав.
- Перевезення цивільних осіб з окупованих територій до Росії слід розглядати як серйозне порушення, яке вимагає застосування конкретних і постійних дипломатичних заходів тиску.
- Звільнення та безпечне повернення всіх незаконно затриманих українських цивільних осіб повинні бути визначені як ключова вимога будь-яких переговорів про припинення вогню або мирне врегулювання щодо України та належним чином інтегровані в розробку, послідовність і механізми контролю виконання будь-якої відповідної угоди.
- Держави також повинні розглянути цільові заходи, включаючи санкції, проти осіб, відповідальних за видачу наказів, сприяння або отримання вигоди від незаконного утримання та примусового перевезення.

2. Забезпечення доступу та поінформованості

- Держави та міжнародні організації повинні наполягати на звільненні всіх українських цивільних осіб, які утримуються без законних підстав.
- Перевезення цивільних осіб з окупованих територій до Росії слід розглядати як серйозне порушення, яке вимагає застосування конкретних і постійних дипломатичних заходів тиску.
- Паралельно з цим такі органи, як Робоча група ООН з насильницьких або недобровільних зникнень, мають бути залучені до розширення розслідувань щодо територій під контролем Росії та до координації з українськими органами, відповідальними за розшук осіб, з метою належної оцінки масштабів і серйозності ситуації щодо цивільних ув'язнених.
- Посилення міжнародного контролю може зменшити можливості для насильницьких зникнень та інших злочинів, сприяти реєстрації затриманих та створити додаткові можливості для незаконно затриманих осіб спілкуватися з родинами.

3. Посилення механізмів встановлення місцезнаходження та інших інформаційних механізмів

- Слід створити або розширити централізований механізм встановлення місцезнаходження українських цивільних осіб, який би мав міжнародну підтримку та інтегрував перевірені дані від українських органів влади, гуманітарних організацій та громадянського суспільства.
- Цей механізм повинен надавати пріоритет ідентифікації, встановленню місцезнаходження та регулярному оновленню інформації про статус осіб. Держави повинні заохочувати та надавати ресурси для збору даних, розбитих за статтю та гендером, з метою створення вичерпного реєстру всіх осіб, які потрапили до незаконної російської системи ув'язнення.
- Покращення пошуку зменшить кількість насильницьких зникнень та інших злочинів і надасть сім'ям необхідну інформацію про їхніх близьких.

4. Спеціалізована підтримка для репатріантів

- Українські установи, відповідальні за прийом цивільних осіб після їхнього повернення з незаконного ув'язнення, повинні бути належним чином підготовлені та забезпечені підтримкою для надання спеціалізованих медичних, психологічних і соціальних послуг, зокрема довгострокового догляду за жертвами катувань, сексуального насильства та інших форм жорстокого поводження.
- Механізми реінтеграції повинні включати юридичну допомогу та підтримку в оформленні документів. Міжнародні донори повинні надавати пріоритет розподілу ресурсів, щоб забезпечити стабільність такої підтримки, її відповідність принципам GEDSI (Гендерна рівність, інвалідність та соціальна інклюзія) та доступність у всіх областях.

5. Відповідальність

- Слідчі органи, як національні, так і міжнародні, повинні насамперед розслідувати злочини, визначені в цій Білій книзі, включаючи сім злочинів проти людяності, які вчиняються Росією.
- Документація повинна відображати послідовний характер цих діянь та взаємодію численних злочинів проти однієї жертви в широкому та системному масштабі.
- Міжнародні суди та трибунали, включаючи Міжнародний кримінальний суд та Спеціальний трибунал з питань злочину агресії проти України, повинні продовжувати розгляд цих злочинів.
- На національному рівні держави повинні підтримувати стратегічні судові процеси, розслідування на основі універсальної юрисдикції та обмін доказами з метою забезпечення довгострокової відповідальності. Водночас спеціальні процедури ООН (зокрема Робоча група ООН з довільних затримань) та інші механізми притягнення до відповідальності також мають бути залучені до проведення відповідних розслідувань.

6. Обмеження оперативних можливостей винних осіб за допомогою санкцій та інших заходів

- Держави повинні розглянути можливість розширення цільових заходів проти окремих осіб, зокрема тих, хто відповідає за управління місцями ув'язнення, організацію депортацій, примусових перевезень, насильницьких зникнень та поширення неправдивих юридичних тверджень у судах, що перебувають під контролем Росії.

- Сюди входять жінки та чоловіки, які є співробітниками ФСБ, окупаційної адміністрації, транспортних органів, Федеральної служби виконання покарань Росії, а також особи в російській судовій системі, залучені у фіктивних судових процесах.¹³¹

7. Зміцнення українських інституцій

- Українські органи влади та їхні міжнародні партнери повинні продовжувати зміцнювати внутрішні механізми документування порушень, підтримки жертв (в тому числі жертв сексуального насильства) та координації міжвідомчих заходів реагування.
- Це включає постійні інвестиції в Національне інформаційне бюро, Управління Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини (Управління Омбудсмена), КВКУ та прокурорські органи, які займаються розслідуванням міжнародних злочинів.
- Українські організації громадянського суспільства також повинні отримувати підтримку для розширення своїх технічних та оперативних можливостей, з урахуванням їхньої важливої ролі в документуванні та забезпеченні відповідальності.
- Посилення інституційної координації сприятиме ефективнішим майбутнім судовим переслідуванням і забезпечить збереження питань, пов'язаних з утриманням цивільних осіб під вартою, серед національних пріоритетів.

Реалізація цих рекомендацій вимагатиме скоординованого планування, чіткого розподілу ролей та стабільного, довгострокового фінансування. Українські державні органи, за підтримки міжнародних партнерів, мають трансформувати кожен з наведених вище рекомендацій у конкретні робочі плани та закріпити їх виконання за відповідальними інституціями з чіткими механізмами оцінки прогресу й загальної ефективності. Водночас міжнародні організації та механізми повинні адаптувати свої мандати й методи роботи з метою більш системної інтеграції теми цивільних ув'язнених у процеси моніторингу, звітності та ініціатив із забезпечення підзвітності. Уряди країн-донорів мають узгодити фінансові інструменти з цими пріоритетами, забезпечивши, щоб підтримка проєктів з документування, надання правової допомоги, розшуку зниклих осіб, інституційних реформ та інших відповідних заходів була безпосередньо спрямована на припинення переслідувань з боку Росії.

Імплементация цих рекомендацій залежатиме від послідовної політичної залученості третіх держав, а також від активної участі українського громадянського суспільства. Держави, що мають вплив на Росію, повинні інтегрувати ці рекомендації у свою зовнішню політику, санкційні підходи та публічні позиції, зокрема ті, які вони просувають на багатосторонніх міжнародних майданчиках. Зокрема, система утримання цивільних осіб під вартою та необхідність їхнього негайного й безумовного звільнення мають розглядатися третіми державами як центральний елемент будь-яких дискусій щодо припинення вогню або мирного врегулювання.

Українські органи влади разом з організаціями громадянського суспільства та спільнотами осіб, які пережили переслідування, повинні отримувати належну підтримку для системного моніторингу прогресу, виявлення прогалів і напрацювання рекомендацій щодо коригування підходів з урахуванням змін у практиці. Реалізація цих рекомендацій у комплексний та скоординований спосіб здатна звузити оперативний простір для незаконних затримань і передачі цивільних осіб, посилити захист тих, хто вже зазнав порушень, а також закласти міцну основу для повної та ефективною відповідальності.

¹³¹ Див., наприклад, Центр громадянських свобод, Пропозиції Центру громадянських свобод щодо методів тиску на Російську Федерацію з метою звільнення українських цивільних осіб, незаконно утримуваних російською стороною в контексті збройного конфлікту, 15 березня 2024 р., в якому представлено стратегію, зокрема, щодо введення санкцій проти певних ключових осіб, відповідальних за злочини, визначені в цій Білій книзі.